

**KU PALUXIWA KA VAXISATI EKA NTLANGO WA RHADIYO WA XITSONGA HI
KU KONGOMISA EKA NTLANGO WO TLANGA HI KU SIYERISANA WA *MINA HI*
*MINA EKA MUNGHANA LONENE FM***

**(THE PORTRAYAL OF WOMEN IN XITSONGA RADIO DRAMA WITH SPECIAL
REFERENCE TO *MINA HI MINA* DRAMA SERIES IN *MUNGHANA LONENE FM*)**

HI

MATIMBA ELLIOT MIYAMBO

NOMBORO YA XICHUDENI: 36671800

DISETHEXINI YO FIKELELA SWILAVEKO SWA DIGIRI YA MASITASI

EKA TIDYONDZO TA TINDZIMI TA XINTIMA

EKA XITSONGA

EYUNIVHESITI YA AFRIKA-DZONGA

MULAVELERI: DKD NKWINIKA C

XIHLAMBANYO

Ndza hlambanya leswaku “Ku paluxiwa ka vaxisati eka ntlango wa rhadiyo wa Xitsonga hi ku kongomisa eka ntlango wo tlanga hi ku siyerisana wa *Mina hi mina* eka *Munghana Lonene FM*” (The portrayal of women in xitsonga radio drama with special reference to *Mina hi mina* drama series in *Munghana Lonene FM*) i ntirho wa mina n’wini na leswaku swihlovo hinkwaswo leswi ndzi tshaheke eka swona ndzi boxile vini va swona hi ku hetiseka hilaha swi faneleke.

DECLARATION

I declare that “*Ku paluxiwa ka vaxisati eka ntlango wa rhadiyo wa Xitsonga hi ku kongomisa eka ntlango wo tlanga hi ku siyerisana wa Mina hi mina eka Munghana Lonene FM*” (The portrayal of women in Xitsonga radio drama with special reference to *Mina hi mina* drama series in *Munghana Lonene FM*) is my own work and that all the sources that I have used or quoted have been indicated and acknowledged by means of complete references.

(DULY SIGNED/ELECTRONICALLY)

MIYAMBO M. E

15-05-2026

.....

.....

NSAYINO/SIGNATURE

SIKU/DATE

SWIKHENSO

Ndzi rhandza ku rhanga hi ku khensa Yehovha ku va a ndzi hlayisile ku kondza ndzi chaputa ndzima leyi. Ndzi ri eka Yena: “Hakunene a wu tshiki vana va Wena. Swirhalanganyi swa mahlo leswi ndzi hlanganeke na swona U ndzi kotisile, swi nga leswi, midzuno ya ku fanela.”

Ndzi nga va ndzi ri xigwamatshuku xa xiphukuphuku loko ndzo ka ndzi nga khensi eka wena Dkd Nkwinika C, loko u te kho, u hlaya no hlayisisa mbisana ya mina ku kondza ndzi tsala leswi lavekaka. Ndzi ri eka wena, u ndzi susile ritsandze, u ndzi sula na swixale ni malanga, namuntlha se ndza vona naswona ndzi munhu exikarhi ka vanhu hikokwalaho ka ku letela hi wena, u nge ndzi hanyeli.

Nkatanga N'wa-Maluleke, wena N'wa-Magoxa, ndzi ri ndza khensa ku va u ndzi tiyisile no ndzi lehisela mbilu hinkarhi wa ku tsala tsalwa leri, handle ka wena, ingi ndzi nga swi kotangi. Xikombelo xa mina i xin'we, vikela vakon'wana va mina ku leswiyani va nga ndzi endlela swona ndzi khensile. Vumunhu, tintswalo ni musa wa vona swi pfurile tindlela! Swi nga leswi, ndza khensa! A va etlele vurhongo bya n'wantenyana.

Vananga, Tlhandluko, Mbewu, na N'wetana, mberha ndzi phophile mhe Ntsan'wisi wa Mkhachani wa Hlen'ezi, xa n'wina i ku yi landzela. Vatswari va mina, N'wa-Magezi na Hasani, mina a ndzi nchumu handle ka n'wina. Ha n'wina ndzi swi kotile, ndzi khensa ndzi vuyelela. Swa tolo na tolweni swi sele kwele, sweswi hi tlhavela emahlweni ni vutomi byintshwa ni swilo swintshwa tanihi ndyangu wa ka Miyambo wa Qhivi.

KU NYIKELA

Ndzi nyikela xitsariwa xa dyondzo leyi eka ndyangu wa mina, nghamu ku nga N'wa-Magoxa, vana va mina: Ntlhandluko, Mbewu na N'wetana.

DEDICATION

I dedicate this study to my family, my dear wife N'wa-Magoxa, and my children: Ntlhandluko, Mbewu and N'wetana.

NKOMISO

Ndzavisiso lowu wu xopaxopile ku paluxiwa ka vaxisati eka ntlango wo tlanga hi ku siyerisana wa swiphemu wa *Mina hi mina*. Xikongomelokulu xa wona i ku paluxa hilaha vatlangi vaxisati va paluxiwaka hakona eka *Mina hi mina* hi xikongomelo xo kuma loko ku ve mitirhorimbewu leyi vatlangi va nyikiwaka yona ya fambisana na ndhavuko wa vona wa Vatsonga ke; no tlhela wu kuma loko ku ve ku na ku cinca ku fambisanaka ni cinco lowu wu nga kona hitlhelo ra swa matshamelo, swa mabindzu ni swa tipolitiki. Leswi swi susumetiwa hi ku va Vatsonga va ri ni vurhangisavaxinuna naswona hi xona xivangelo lexi endlaka leswaku vaxisati va nyikiwa mitirho leyi hlohlotelaka vurhangisavaxinuna erixakeni. Ndzavisiso lowu wu tirhisa maendlelo ya nxopelo wa vugingirikelaxisati wa matsalwa (lama humaka eka Thiyori ya Vugingirikelaxisati) lama xopelaka vaxisati eka matsalwa. Tshako ra ndzavisiso lowu ri tshamile eka swikholwana swa ndhavuko leswi vulaka leswaku vaxisati a va na nkoka, vo lavelela ka wanuna naswona a hi mitirho yingani va nga yi tirhaka handle ka ya xisati ntsena. Ndzavisiso lowu, wu kumile leswaku vurhangisavaxinuna byi tshikelela vaxisati. Tlhandlakambirhi, ndzavisiso wu kumile leswaku vaxisati lava va tshuriwaka hi vatsari eka *Mina hi mina* va leswi va nga xiswona hikokwalaho ka vurhangisavaxinuna lebyi va hanyaka no huma eka byona. Nakambe, ndzavisiso lowu wu kumile leswaku ku na swikoweto swa ku cinca loku ku nga kona ku humaka eka maendlelo ya xintu kumbe ya xikhale eka vaaki hitlhelo ra mapaluxelo kun'we mitirho hikuva van'wana vaxisati eka *Mina hi mina* va nyikiwa mitirho leyi khale a yi tirhiwa hi vaxinuna.

Marito ya nkoka: ntlango wa rhadiyo, vugingirikelaxisati, nxopelo wa vugingirikelaxisati wa matsalwa, vumunhuhati, mitirhorimbewu, sopi, ntlango wa swiphemu, ntikiso/ntshikelelo

ABSTRACT

This study examined the portrayal of women in the radio drama series *Mina hi mina*. The main aim was to examine how women characters are portrayed in *Mina hi mina* with the intention of finding out if the sex roles assigned to female characters reinforce the stereotypical roles of Vatsonga women and to determine whether there is a link or shift to represent the current social, economic, and political reality. This is prompted by the fact that Vatsonga are patriarchal, and their literature mirrors their society. In this study, it is argued that female characters are assigned duties, chores and roles that support the dominance of males over females which helps in promoting patriarchal society. This study used the feminist literary criticism (which is informed by Feminist theory) which investigates how women are portrayed in literary texts. The backbone is resting on the cultural belief that women are inferior, dependant and have limited job opportunities. In conclusion, the study found that patriarchy dominates over women. It also revealed that there is a link between how female characters in *Mina hi mina* are created and the patriarchal society where they come from in mind. The findings also show that there are signs of shifting away from the traditional societal roles of women by some female characters who are given roles that were predominately assigned to males.

Key words: radio drama, feminist, feminist literary criticism, characterisation, sex-roles, soap opera, drama series, dominance

NXAXAMELO WA MIKOMISO

Dkd - Dokodela

Dr – Doctor

MLFM – Munghana Lonene FM

SABC – The South African Broadcasting Corporation

HR – Human Resource

CONT'D – Continued

EP - Episode

COO – Chief Operation Officer

CEO – Chief Executive Officer

EXT - Exterior

INT – Interior

SFX – Sound Effect

XIHLAMBANYO.....	ii
DECLARATION	iii
SWIKHENSO	iv
KU NYIKELA	v
DEDICATION.....	vi
NKOMISO	vii
ABSTRACT.....	viii
NXAXAMELO WA MIKOMISO.....	ix
NDZIMA YO SUNGULA	1
MANGHENELO.....	1
1.1 Manghenelo ni matimundzhaku ya ndzavisiso	1
1.2 Xiphiqo xa ndzavisiso	3
1.3 Xikongomelokulu xa ndzavisiso.....	6
1.3.1 Swikongomelotsongo swa ndzavisiso.....	6
1.4 Swivutiso swa ndzavisiso	6
1.5 Xivangelo xa ndzavisiso	7
1.6 Nkoka wa ndzavisiso	7
1.7 Tinhlamuselo ta matheme lama tirhisiweke	8
1.7.1 Ntlango wa rhadiyo.....	8
1.7.2 Nxopelo wa vugingirikelaxisati bya matsalwa	9
1.7.3 Vumunhuhati	10
1.7.4 Mitirhorimbewu.....	11
1.7.5 Sopi.....	12
1.7.6 Ntikiso/Ntshikelelo	12
1.8 Thiyori na maendlelo ya ndzavisiso.....	13
1.9 Dizayini ya ndzavisiso.....	13
10. Nkomiso wa ntlango wa <i>Mina hi mina</i>	14
1.11 Matikhomelo lamanene ya ndzavisiso.....	15
1.12 Maavanyiselo ya tindzima/Nkatsakanyo wa tindzima	15
13. Nkatsakanyo wa ndzima yo sungula.....	16
NDZIMA YA VUMBIRHI	17
NKAMBISISO WA MATSALWA LAMA LAVISISIWEKE EKA NKARHI LOWU NGA HUNDZA.....	17
2.1 Manghenelo.....	17

2.2 Milavisiso leyi endliweke eka Tindzimi ta Xintima ta ximfumo ta Afrika-Dzonga hi ku kongomisa eka ku paluxiwa ka vaxisati eka ntlango wa rhadiyo.....	18
2.3 Swin'wana swa swihlovo leswi xoperiweke mayelana na ku paluxiwa ka vaxisati eka matsalwa hi ku angarhela	20
2.4 Swihlovo swin'wana leswi khumbiweke mayelana na ntlango wa rhadiyo.....	22
wo tlanga hi ku siyerisana hi ku kongomisa eka vuxaka lebyi nga kona na.....	22
nhlokomhaka.....	22
2.5 Nkambisiso wa matsalwa eka Xitsonga hi ku fambelana na nhlokomhaka ya	23
ndzavisiso lowu	23
2.6 Nkatsakanyo wa ndzima ya vumbirhi	25
NDZIMA YA VUNHARHU	26
DIZAYINI NA MAENDLELO YA NDZAVISISO	26
3.1 Manghenelo.....	26
3.2 Dizayini ya ndzavisiso.....	26
3.3 Rimba ra thiyori ya ndzavisiso	28
3.4 Maendlelo ya ndzavisiso	30
3.5 Sampulu	32
3.6 Switekaxiave eka ndzavisiso.....	33
3.7 Mahlengeletelo na mahlelelo ya mahungu	34
3.7.1 Mahlengeletelo ya mahungu	34
3.7.2 Mahlelelo ya mahungu.....	35
3.8 Matikhomelo lamanene ya ndzavisiso	36
3.9 Switsandzekisi, mindzilekano, na swiehleketelwa swa ndzavisiso.....	36
3.9.1 Switsandzekisi swa ndzavisiso	36
3.9.2 Mindzilekano ya ndzavisiso	37
3.9.3 Swiehleketelwa swa ndzavisiso.....	37
3.10 Nkatsakanyo wa ndzima.....	37
NDZIMA YA VUMUNE	39
KU ANDLALA NA KU XOPAXOPA MAHUNGU	39
4.1 MANGHENELO	39
4.2. Mboyamelotlhelorin'we ni mavoneloman'we ya vaxisati	39
4.2.1 Vaxisati va endla vugangu va ri evukatini	40
4.2.2 Vaxisati a va tshembekangi.....	55
4.2.3 Vaxisati va hamba	61
4.2.4 Vaxisati va rhandza ngopfu mali.....	71
4.3 Vaxisati va ximanguvalawa.....	80

4.3.1 Vaxisati va ximanguvalawa va tsan'wa no bakanyela etlhelo maendlelo, mikhuva ni mitolovelo ya Vatsonga	81
Nkomiso wa xivono	83
Nxopaxopo wa xivono	83
4.3.2 Vaxisati va ximanguvalawa va titirhela	90
4.4 Vurhangisavaxinuna	98
4.5 Vaxisati va xikhale.....	103
4.6 Mitirho leyi averiwaka vaxisati.....	112
Nxopaxopo wa xivono	115
4.7 Nkatsakanyo wa ndzima.....	121
5. NDZIMA VUNTLHANU.....	124
GHIMETO NA KU DLAYISETA	124
5.1 Manghenelo.....	124
5.2 Nkomiso wa leswi kumiweke eka ndzavisiso	124
Nhlamulo ya Xivutiso xa 1	124
Nhlamulo ya Xivutiso xa 2	127
Nhlamulo ya Xivutiso xa 3	128
Nhlamulo ya Xivutiso xa 4	128
5.3 Ku dlayiseta	129
5.4 Swibumabumelo na leswi nga endliwaka eka nkarhi lowu taka	129
TIBUKU LETI TIRHISIWEKE	131

NDZIMA YO SUNGULA

MANGHENELO

1.1 Manghenelo ni matimundzhaku ya ndzavisiso

Eka ndzima leyi ku kongomisiwa eka ku andlala hindlela leyi hlelekeke ntiviso wa ndzavisiso lowu. Vundzeni bya yona byi katsa manghenelo na matimundzhaku ya ndzavisiso, xiphiqo xa ndzavisiso, xikongomelokulu ni swikongomelotsongo, swivutiso swa ndzavisiso, xivangelo ni nkoka wa ndzavisiso, tinhlamuselo ta matheme, maendlelo na dizayini ya ndzavisiso, nkomiso wa ntlango wa swiphemu wa *Mina hi mina*, milawu ya matikhomelo lamanene, xikan'we na maavanyiselo ya tindzima.

Mina hi mina i ntlango wa swiphemu wa rhadiyo lowu haxiwaka eka xitichi xa *Munghana Lonene FM* hi masiku ya vhiki. Wu haxiwa ku suka hi Musumbhunuko ku ya fika hi Ravuntlhanu hi khumentlhanu wa timinete ku bile awara ya kaye nimixo, naswona wu tlhela wu vuyelela hi ntlhanu wa timinete ku bile awara ya nhungu nimadyambu. Handle ka sweswo, ku tlhela ku va ni ku vuyelela nakambe hi Sonto nimixo hi awara ya ntlhanu, laha ku hlengeletiwaka swiphemu swa ntlhanu leswi haxiweke eka vhiki rero (South African Broadcasting Corporation, 2023). Kuya hi Logan (2009), Moeketsi (1991) & Tshamano (1993), milavisiso leyi kongomaka eka tinxaka ta ntlango wa rhadiyo eka tindzimi ta xintima ya ha kayivela swinene. Makosana (1991:03), loko a kombisa ku pfumaleka ka milavisiso leyi, u vula leswaku:

Although broadcasts for Africans were started by the SABC in 1960, and hundreds of dramas have been broadcasted thus far, little has been done as far as studies and research on the sub-genre are concerned.

Ntshaho lowu boxiweke laha henhla wu kombisa hi ku kongoma leswaku ku na vangwa leri vonekaka swinene eka tlhelo ra milavisiso ya ntlango wa rhadiyo eka tindzimi ta xintima, ku katsa na Xitsonga. Hikuya hi Tshamano (1993), ku fikela sweswi a ku fanele ku ri na milavisiso yo tala leyi a yi fanele yi endliwile eka tindzimi ta xintima hi ntlango wa rhadiyo, kambe a swi tano. Leswi swi tiyisisa leswaku ku na ku kayivela,

ku tekeriwa ehansi, ni ku honisiwa ka nkoka wa ntlango wa rhadiyo tanihi xiphemu xa nkoka eka rixaka ni le ka matsalwa hi ku angarhela.

Ku pfumaleka loku ka milavisiso, ngopfungopfu eka Xitsonga, ku tumbuluxa vangwa leri ndzavisiso lowu wu lavaka ku ri pfala. Ndzavisiso lowu wu kongomisa eka ku kambisisa ndlela leyi vaxisati va Vatsonga va humelerisiwaka ha yona eka ntlango wa swiphemu wa *Mina hi mina*, hi ku leteriwa hi mitirho leyi va nyikiwaka yona tanihi vatlangi.

Hikuya hi Vumbiwa ra Riphabliki ya Afrika-Dzonga (Nawu wa 108 wa 1996), vanhu hinkwavo va ringana emahlweni ka nawu naswona va fanele ku kuma timfanelo to ringana. Hi mhaka ya milawu leyi, ku sungurile ku vonakala ku cinca eka vutomi bya vaxisati va Vatsonga, lava sweswi va sungulaka ku tinghenelerisa eka migingiriko ni mitirho leyi khale a va yirisiwa eka yona hi ndhavuko.

Hambiswiritano, ndhavuko wa Vatsonga wu kombisa leswaku ku na ku avanyisiwa ka mitirho hikuya hi rimbewu. Leswi swi vonaka eka swivuriso swo fana na “*Wansati i ku veleka*,” lexi vulaka leswaku ntirho lowukulu wa wansati i ku veleka vana ntsena. Leswi swi kombisa ku hunguteriwa ka xiave xa wansati eka migingiriko yin’wana ya vutomi.

Ku engetela kwalaho, swivuriso swo fana na “*Loko homu ya ntswele yi rhangela emahlweni, ti ta wela xidziveni*” swi kombisa ku kanetiwa ka vuswikoti bya vurhangeri bya vaxisati, leswi vulaka leswaku va fanele ku rhangeriwa hi vaxinuna. Xivuriso xin’wana lexi nge “*Wansati a nga na huvo*” xi tlhela xi kombisa leswaku wansati a nga pfumeleriwi ku nghenelela eka swiboho swa nkoka swa le hubyeni. Leswi hinkwaswo swi seketela mianakanyo ya ndhavuko leyi vekaka wanuna tanihi nhloko ya muti, hilaha swi kombisiwaka hakona hi xivuriso lexi nge “*Wanuna i nhloko ya muti*”.

Mhaka leyi yi kombisa erivaleni leswaku, hikuya hi ndhavuko wa Vatsonga, wansati a nga tekiwi tanihi munhu wa nkoka naswona a voniwa a nga swi koti ku fambisa ndyangu handle ka wanuna loyi a tekiwaka tanihi nhloko ya muti. Mianakanyo leyi yi tlhela yi seketeleriwa hi swivuriso swo fana na lexi nge, “*Tshuri, handle ka musa a ri na ntirho*,” lexi vulaka leswaku nkoka wa wansati wu vumbiwa ntsena hi vuxaka bya yena na wanuna. Hi marito man’wana, wansati u voniwa a nga helelangi loko a nga ri na wanuna, naswona xiave xa yena xi hunguteriwa eka ku khathalela van’wana, ku fana na ku tekiwa tanihi “*huku yo khomela vayeni*.” Mianakanyo leyi yi tlhela yi tiyisisiwa hi marito ya Mufi Hosi N’wamitwa II loko a amukela xikhundla xa Vudokodela bya

ximfundzo eYunivhesiti ya Afrika-Dzonga (UNISA) hi lembe ra 2020, loko a ku: “...*the traditional setting, patriarchal power, and authority in which I was brought up dictated that the place of women and girls was in the kitchen...*” Ntshaho lowu wu kombisa erivaleni leswaku, hikuya hi ndhavuko wa Vatsonga, wanuna hi yena a tekiwaka tanihi nhloko ya muti, kasi wansati kumbe n’wana wa wanhwana u vekiwa endhawini ya le xitangeni. Leswi swi vula leswaku, ku sukela evutsongwanini, wanhwana u kurisiwa hi xikongomelo xo lulamiseriwa mitirho ya xisati, ku nga ri ku lunghekela swikhundla swa vurhangeri kumbe ku fambisa tiko. Mhaka leyi yi kombisa kahle leswaku ndhavuko wa Vatsonga wu tshikelela vaxisati hi ku va nyika mitirho yo fana na ku sweka, ku ondlani ku kurisa vana, xikan’we na ku hlayisa ndyangu leswaku wu tshama wu basile naswona wu ri endzeni ka xiyimo lexi amukelekaka (Machaba, 2011:1).

Hambiswiritano, hi leswi ku hanyiwaka swona sweswi eka mfumo wa xidemokirasi lowu hlohlotelaka ndzingano ni ntshunxeko, ku tlhela ku humelela swivutiso leswi: Xana vaxisati va Vatsonga va ha hanya hi ku landza milawu ya ndhavuko lowu ke? Kumbe ku na lava se va hambukeke eka maendlelo lawa ya khale? Leswi i swin’wana swa swivutiso swa nkoka leswi ndzavisiso lowu, lowu kongomaka eka ku paluxiwa ka vaxisati eka ntlanga wa swiphemu wa *Mina hi mina* eka *Munghana Lonene FM*, wu lavaka ku swi hlamula. Hakunene, Dovani ra vutomi ri cincile naswona na vutomi hi byoxe byi hundzukile.

1.2 Xiphiko xa ndzavisiso

Ku nga ha vuriwa leswaku, eka matsalwa man’wana lama tsariweke hi Vatsonga xikan’we na mfuwo wa ndhavuko wa rixaka ra Vatsonga, vaxisati va tala ku paluxiwa hindlela leyi nga riki kahle. Eka matsalwa lawa, ku kumeka leswaku swihlawulekisi leswi va nyikiwaka swona swi kombisa ku va va nga tekiwi hi nkoka naswona va voniwa va nga ri va nkoka. Ku engetela kwalaho, vaxisati va tlhela va humelerisiwa tanihi vanhu lava nga riki na xiave lexi tlakukeke evuton’wini ni le ka rixaka hi ku angarhela. Mhaka leyi yi seketeleriwa hi Machaba (2011:1) loko a ku:

Most Tsonga writers traditionally write about woman characters that are submissive, obedient, abused, oppressed, discriminated against because of their gender and are assigned duties including cooking, feeding the

family members, keeping the home tidy and above all, childbearing.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku vatsari vo tala va Xitsonga va tsala matsalwa ya vona va tirhisa vatlangi va xisati lava va humelerisiwaka tanihi lava va xanisiwaka, va tshikeleriwaka, va tinyikelaka naswona va titsongahataka emahlweni ka vavanuna. Vaxisati lava va hlawuriwa hikuya hi rimbewu ra vona, naswona va nyikiwa mitirho leyi fanaka na ku sweka, ku phamela ndyangu, ku basisa kaya ni ku veleka vana Machaba (2011:1). Leswi swi kombisa leswaku vaxisati va ya emahlweni va tshikeleriwaka hi tindlela to hambanahambana, naswona va boheka ku yingisa vavanuna hikwalaho ka leswi ndhavuko wu swi lavaka. Hi marito man'wana, wansati a nga endli nchumu handle ko sungula hi ku kuma mpfumelelo eka nuna wa yena, loyi a tekiwaka tanihi nhloko ya muti.

Hambiswiritano, ku tlhela ku va ni ku cinca loku sungulaka ku vonaka eka matsalwa man'wana ya Xitsonga. Vatsari van'wana sweswi va sungula ku paluxa vaxisati tanihi vanhu lava tiyimelaka, lava tirhaka hi matimba ku aka miti ya vona, naswona lava hambukaka eka mitolovelolo ni mikhuva ya ndhavuko. Eka matsalwa lawa, ku kumeka vaxisati lava tinghenelerisaka eka swiyenge swo fana na ikhonomi, tipolitiki na mabindzu (Machaba, 2011 & Mathye, 2003). Leswi swi kombisa ku hambuka eka matirhiselo ya ndhavuko wa khale wa Vatsonga.

Hambiswiritano, hambi ku ri na ku cinca loku vonekaka, ka ha ri na vatsari van'wana lava nga si cincaka maendlelo ya vona. Vatsari lava va ya emahlweni va tsala matsalwa hi langutelo ra tlhelo rin'we, va ya emahlweni va paluxa vaxisati hindlela yo biha (Machaba, 2011 & Mathye, 2003). Xikombiso lexi twisisekaka i xitlhokovetselo xa Vaxisati lexi tsariweke hi Malungana, lexi tshahiweke hi Machaba (2011:113). Eka xitlhokovetselo lexi, vaxisati va humelerisiwa tanihi vanhu va makwanga, lava rhandzaka swilo ni mali, lava xanisaka, lava xavisaka miri, naswona lava nga tshembekiki.

Mavonelo lawa yo biha hi vaxisati ma tlhela ma tiyisisiwa hi ndzavisiso wa Mapengo (2023), lowu kumeke leswaku hambi ku ri tinqambhi ta Vatsonga ti tlhela ti paluxa vaxisati tanihi vanhu va makolo, vo tsonana, vo nyadza naswona vo ka va nga tlharihang. Neidhart na Carling (2003:08), lava tshahiweke hi Mapengo (2023), va tlhela va vula leswaku vaxisati va tala ku tekiwa tanihi vanhu lava nga kotiki ku endla

swilo leswinene, lava nga tlharihangiki, lava olovaka naswona lava pfumalaka vutivi byo enta.

Leswi hinkwaswo swi hlohlotele leswaku ndzavisiso lowu wu kongomisa eka ku kambisisa ndlela leyi vaxisati va paluxisiwaka ha yona eka ntlango wa swiphemu wa *Mina hi mina*, hi xikongomelo xo hlela no twisisa mapaluxelo ya vona eka ntlango wa rhadiyo wa Xitsonga. Ndzavisiso lowu wu tlhela wu lavisisa loko mitirho leyi nyikiwaka vaxisati eka ntlango yi fambelana na ndhavuko wa Vatsonga. Ku engetela kwalaho, wu tlhela wu xopela loko ku cinca loku ku nga kona ku kombisa xiyimo xa sweswi, ngopfu-ngopfu eka swiyenge swa tipolitiki, matshamelo ya vanhu na ikhonomi ya tiko.

Ndzavisiso lowu wu tlhela wu susumetiwa hileswi eka masiku ya namuntlha ku vonakaka ku cinca loku kongomeke, laha vaxisati va sunguleke ku rhangela mabindzu, mavandla ya tipolitiki ni miganga. Ku tlhela ku va ni vaxisati lava nga tihosi ni tindhuna, leswi khale a swi nga amukeleki hikuya hi ndhavuko hi ku va va ri vaxisati.

Xin'wana lexi hlohlotelaka ndzavisiso lowu hi leswi, ku kumekeke eka tindzimi tin'wana ta Xintima leswaku vatlangi kumbe swimunhuhatwa swa xisati—ku nga ha va eka mitlango, tinovhele kumbe mitlango ya rhadiyo—va tala ku paluxiwa hindlela yo biha, naswona va nyikiwa mitirho ya le hansi leyi endlaka leswaku va nga tekeriwi enhlokweni (Masuku, 1997; Nkuna, 2011 & Mawela, 1994). Hambiswiritano, ku tlhela ku va ni milavisiso ya sweswi leyi kongomaka eka mitirho leyi vaxisati va yi endlaka erixakeni ni le tikweni hi ku angarhela, ku katsa na le ka Xitsonga. Milavisiso leyi yi hlawulekile hikuva yi kombisa tlhelo rintshwa ra nkoka wa xiave lexi vaxisati va xi tlangaka erixakeni ra Vatsonga.

Hikuya hi Chitlango na Balcom (2004:184), vaxisati va Vatsonga va tlanga xiave lexikulu eka rixaka ra vona. Va vula leswaku xiave xa vona a xi nge hleriwi ntsena eka ku veleka vana ni ku hlayisa miti, kambe xi anama xi katsa ni swiyenge swin'wana swa nkoka. Leswi swi kombisa ku cinca ni ku hundzuka eka leswi khale a swi nga languteriwi leswaku wansati wa Mutsonga a nga swi endla. Hikokwalaho, ndzavisiso lowu wu va wa nkoka hikuva wu lavisisa no paluxa loko hakunene ku ri na ku cinca eka xiyimo xa vaxisati va Vatsonga hi ku tirhisa nkambisiso wa ntlango wa swiphemu wa *Mina hi mina*.

1.3 Xikongomelokulu xa ndzavisiso

Xikongomelokulu xa ndzavisiso lowu i ku xopela hi vuenti mapaluxelo ya vaxisati eka ntlango wa swiphemu wa rhadiyo wa *Mina hi mina*.

1.3.1 Swikongomelotsongo swa ndzavisiso

- Ku kambela hilaha vatlangi va xisati va paluxiwaka hakona eka ntlango wa swiphemu wa *Mina hi mina*.
- Ku xopela loko ntlango wa *Mina hi mina* wu yisa emahlweni ku voneriwa ebodhleleni ka vaxisati.
- Ku kambisisa loko ku cinca kumbe ku hundzuka eka mapaluxelo ya vaxisati ku fambelana na ku cinca loku nga kona hitlhelo ra swa ikhonomi, swa tipolitiki kumbe swa vurhangeri.
- Ku xopela loko ku ri leswaku mitirho leyi vaxisati va yi tirhaka eka ntlango wa *Mina hi mina* yi landza ndhavuko wa Vatsonga.

1.4 Swivutiso swa ndzavisiso

Swivutiso swa ndzavisiso hi leswi koxometiweke laha hansi:

- Xana vatlangi va xisati eka ntlango wa swiphemu wa *Mina hi mina* va paluxiwa tanihi vanhu va njhani?
- Xana vatlangi va xisati eka ntlango wa *Mina hi mina* va voneriwa ebodhleleni ke?
- Xana ku ni ku fambelana kumbe ku cinca ko karhi loku vatlangi va xisati va ku kombisaka hitlhelo ro tinghenelerisa eka swa ikhonomi, swa tipolitiki kumbe swa vurhangeri ke?
- Xana vatlangi va xisati eka ntlango wa *Mina hi mina* va nyikiwa mitirho hi ku landza ndhavuko wa vona wa Vatsonga ke?

1.5 Xivangelo xa ndzavisiso

Xosungula, xivangelokulu xa ndzavisiso lowu i ku xopaxopa ndlela leyi vaxisati va paluxisiwaka hayona eka ntlango wa swiphemu wa *Mina hi mina*. Leswi swi endliwa hi ku tekela enhlokweni ku cinca loku humelelaka sweswi etikweni ra Afrika-Dzonga. Eka ntlango lowu, vaxisati va Vatsonga va humelerisiwa va ri eka mitirho ni swikhundla swa vurhangeri, ku katsa na le ka mfumo ni le ka tikhamphani leti tiyimeleke. Leswi swi kombisa ku hambuka eka mitirho ya ndhavuko leyi khale a yi nyikiwa vaxisati, yo fana na ku kurisa vana, ku basisa kaya ni ku va valanguteri va ndyangu ntsena.

Xa vumbirhi, ntlango wa *Mina hi mina* wu haxiwa hi nkarhi lowu ku nga na ku cinca loku humelelaka eka swiyimo swo hambanahambana swa vutomi. Hikokwalaho, ku languteriwa leswaku ku cinca loku ku tlhela ku vonaka na le ka ntlango hi woxe. Ndzavisiso lowu wu lavisisa ku kuma loko ku ri na ncinco lowu kumbe ku ri hava. Ku engetela kwalaho, wu tlhela wu kambisisa loko ntlango lowu wu hlohlotela kumbe wu ya emahlweni wu tiyisa mavonelo yo biha lama xanisaka vaxisati, kumbe wu papalata maendlelo lawa hi ku vona leswaku ma na xihlawuhlawu xa rimbewu naswona ma nga amukeleki.

1.6 Nkoka wa ndzavisiso

Nkoka wa ndzavisiso lowu i ku pfala vangwa ra mpfumaleko wa milavisiso leyi lavisisaka hi tinxaka ta ntlango wa rhadiyo eka Xitsonga hi ku angarhela. Ndzavisiso lowu wu kongomisiwa eka ntlango wo tlanga hi ku siyerisana wa swiphemu wa le ka rhadiyo wa *Mina hi mina*. Leswi swi hlohloteriwile hi leswi ntlango lowu wu nga wun'wana wa mitlangu ya nkoka swinene eAfrika-Dzonga eka tindzimi ta ximfumo. Hambileswi ntlango lowu wu nga na kwalomuya ka 4000 wa swiphemu (wa ha ya emahlweni) kambe ku pfumaleka ni ndzavisiso ni wun'we lowu lavisisaka hi ta wona. Hikokwalaho, swi endla leswaku ndzavisiso lowu wu va wa nkoka swinene ku endliwa. Xohetelela, ndzavisiso lowu wu ta tlhela wu tirha tanihi xihlovo xa nkoka eka xiyenge xa milavisiso ya ntlango wa rhadiyo eka Xitsonga, leswi nga ta pfuna valavisisi va nkarhi lowu taka leswaku va va na masungulo lama tiyeke yo aka milavisiso ya vona.

1.7 Tinhlamuselo ta matheme lama tirhisiweke

1.7.1 Ntlango wa rhadiyo

Ntlango wa rhadiyo wu kongomisiwa eka muxaka wa ntlango lowu yingiseriwaka hi tindleve naswona wu haxiwaka eka rhadiyo. Ntlango lowu wu titshege ngopfu hi mipfumawulo ku pfuna vayingiseri ku tumbuluxa swifaniso swa le miehleketo. Ku hambana na mitlango leyi voniwaka hi mahlo, ntlango wa rhadiyo a wu na swivono leswi vonakaka, kambe wu “voneriwa” hi miehleketo ya musingiseri. Ku engetela kwalaho, swifaniso leswi tumbuluxiwaka hi miehleketo swa hambana hikuya hi munhu un’wana na un’wana, leswi vulaka leswaku musingiseri un’wana u nga tivumbela swifaniso leswi hambaneke na swa mun’wana. Hindlela leyi, ntlango wa rhadiyo wu nyika vayingiseri ntshunxeko wo tirhisa miehleketo ya vona hindlela yo hlawuleka. Dancyger (1991), loko a tshahiwa hi Tshamano (1993:15), u vula leswaku:

As radio drama is only heard the writer has to capture the listener by the most imaginative means possible. Using only language, sound music, the writer of the course has the additional visual opportunity.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku ntlango wa rhadiyo wu hlawulekile hikuva wu yingiseriwa hi tindleve, naswona mutsari wa wona u tirhisa vutumbuluxi hindlela leyi tekelaka enhlokweni matirhiselo ya ririmi, mipfumawulo ni tinsimu ku aka swivono eka miehleketo ya musingiseri. Leswi swi endla leswaku ntlango lowu wu kota ku tumbuluxa ntokoto lowu hanyaka hi ku tirhisa ku yingisa ntsena. Ku seketela nhlamuselo leyi, Berger (1990:41) u hlamusela ntlango wa rhadiyo tanihi “*the theatre of the mind*.” Leswi swi nga hlamuseriwa tanihi tiyetara ya miehleketo kumbe tiyetara ya swo anakanya. Leswi swi vula leswaku ntlango wa rhadiyo wu ntshunxa matimba ya miehleketo hindlela yo olova, leswi endlaka leswaku musingiseri a kota ku ehleketa hi ku enta no vumba swifaniso swa le miehleketo. Hi yona ndlela leyi ntlango wa rhadiyo wu tihlawulekisaka ha yona eka tinxaka tin’wana ta mitlango, hikuva wu nyika vayingiseri nkateko wo tirhisa miehleketo ya vona hi ku helela. Berger (1990:44) u gimeta hi ku nyika nhlamuselo ya ntlango wa rhadiyo hi ndlela leyi landzelaka:

Therefore, radio drama is an auditory drama that depends on the use of sounds which the listener must imagine in his mind to make sense of what is happening in the play.

Leswi swi tlhela swi seketeleriwa hi Hiliard (1984) loko a vula leswaku tiyetara ya miehleketo kumbe tiyetara ya swo anakanya. Leswi swi tiyisisa leswaku ntlango wa rhadiyo i muxaka wa ntlango lowu yingiseriwaka hi tindleve, naswona wu titshega ngopfu hi mipfumawulo ni tinsimu ku tumbuluxa swifaniso emiehleketweni ya muyingiseri. Eka ndzavisiso lowu, nhlamuselo ya ntlango wa rhadiyo yi ta kongomisiwa eka ntlango lowu yingiseriwaka hi tindleve ntsena, lowu tirhisaka mipfumawulo tanihi ndlelakulu yo aka ntokoto wa muyingiseri.

1.7.2 Nxopelo wa vugingirikelaxisati bya matsalwa

Theme ra *Feminist Literary Criticism* hi Xitsonga ri nga hlamuseriwa tanihi nxopaxopo wa vugingirikelaxisati eka matsalwa. Theme leri ri kombisa leswaku tinxaka ta matsalwa, ku nga ha va ta nomo kumbe leti tsariweke, ti tala ku kongomisa timhaka hi tlhelo rin'we hikuya hi rimbewu. Leswi swi vula leswaku matsalwa ya nga kombisa ku voyamela ka maendlelo ya wona eka rimbewu ro karhi, leswi endlaka leswaku timhaka ti vonaka ti ri na tlhelo rin'we. Hi maendlelo lawa, matsalwa ma paluxa ku nga ringani ni ntshikelelo lowu endlaka leswaku vanhu va avanyisiwa hikuya hi rimbewu. Vaxisati hi ku angarhela va tala ku tekeriwa ehansi hikwalaho ka rimbewu ra vona. Leswi swi seketeriwa hi Peck na Coyle (1984:151) loko va vula leswaku "*Feminist is a theory that demonstrates that literature is sexist in the portrayal of women, showing how texts reveal injustices of a male society where women are regarded as inferior.*"

Leswi swi kandziyisa leswaku matsalwa ma nga humesela erivaleni hilaha vaxisati va tshikeleriwa no tekiwa ehansi hakona hi ndhavuko lowu lawuriwaka hi vavanuna. Mavonelo lawa ma kombisa leswaku nkalandzingano lowu vonekaka a hi wa ntumbuluko, kambe wu vangiwa hi ku aka ka vanhu na milawu ya vaaki. Green na Khan (1986:1) vona va engetela hi ku vula leswaku:

Feminist literary criticism is one branch of interdisciplinary enquiry which takes gender as a fundamental organising category of experience. This enquiry holds two related

premises about gender. One is that the inequality of the sexes is neither a biological given nor a divine mandate, but a culture construct, and therefore a proper subject of study for any humanistic discipline. The second is that the male perspective, assumed to be 'universal' has dominated fields of knowledge, shaping their paradigms and methods.

Mhakakulu ya ntshaho lowu nga laha henhla i leswaku nkalandzingano lowu vonekaka emisaveni a hi wa ntumbuluko, kambe wu tumbuluxiwile hi vanhu hi ku landza mikhuva ni ndhavuko wa vona. Wu tlhela wu gimeta hi ku kombisa leswaku ku tshikeleriwa ni ku tikiseriwa ka vaxisati hi vavanuna a hi mhaka leyi kumekaka ntsena etindhawini to karhi, kambe i xivilelo xa misava hinkwayo hi ku angarhela, lexi nga siyangiki ndhawu.

1.7.3 Vumunhuhati

Hi ku angarhela, vumunhuhati i endlelo ro tumbuluxa swimunhuhatwa kumbe vatlangi eka hungutsalwa, xirungulwana kumbe ntlango. Eka ntlango wa rhadiyo, vumunhuhati byi kongomisiwa eka ndlela leyi mutsari a vumbaka ni ku aka vatlangi va yena ha yona. Leswi swi vula leswaku mutsari u va nyika swihlawulekisi swa vumunhu leswi hi swi tivaka evuton'wini bya siku na siku. Hi marito man'wana, vatlangi va tumbuluxiwa hi ndlela leyi endlaka leswaku va vonaka va hanya vutomi lebyi tolovelekeke, hambileswi entiyisweni va nga riki vanhu va xiviri. Leswi swi endla leswaku vayingiseri va kota ku twisisa ni ku twelana na swona tanihi vanhu lava hanyaka, hambileswi swi nga swilo leswi tumbuluxiweke hi mutsari wa ntlango. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Ntombela (1995:131) loko a vula leswaku *"A narrative device used by the author to give a human identity to the otherwise non-human figures in the story"*.

Leswi swi kombisa leswaku vumunhuhati i xitirho lexi mutumbuluxi wa matsalwa a xi tirhisaka ku nyika vatlangi swihlawulekisi swa vumunhu, hambileswi entiyisweni va yimelaka vanhu ntsena naswona va nga riki vanhu va xiviri. Ziervogel (1975:64) yena u engetela nhlamuselo leyi hi ndlela leyi landzelaka: *"The author's unique manner of presentation of characters in any narrative work is referred to as characterisation. The characters are formulated to perform some duties or actions necessary for the development of the story."*

Hi ntshaho lowu, Ziervogel (1975) u kombisa erivaleni leswaku vatlangi va ntlango i switumbuluxiwa swa mutsari. Hi yena mutsari loyi a nga ni vutihlamuleri byo va tumbuluxa va hanya vutomi lebyi vonakaka tanihi lebyi hanyaka, hambileswi entiyisweni va nga riki vanhu va xiviri. Vatlangi va fanele ku pfuna ku yisa ntlango emahlweni hi ku tirhisa swiendlo, mahanyelo ni matikhomelo ya vona leswi endlaka leswaku rungula ri twisiseka no ya emahlweni hindlela leyi hlelekeke.

1.7.4 Mitirhorimbewu

Theme ra Xinghezi ra “*sex-roles*” ri tumbuluxiwile hi marito mambirhi, ku nga “*sex*” na “*roles*”. Loko ma hundzuluxiwa eka Xitsonga, ma vula rimbewu na mitirho, leswi hi nga swi tshulaka tanihi mitirho kuya hi rimbewu. Hikuya hi nhlamuselo leyi, mitirho ku ya rimbewu ku kongomisa eka ndlela leyi rixaka ri avaka mitirho ha yona hi ku landza rimbewu ra munhu. Leswi swi vula leswaku vavanuna ni vaxisati va nyikiwa mitirho yo karhi hikuya hi rimbewu ra vona. Hi marito man’wana, ntirho lowu munhu a wu endlaka eka rixaka wu boheka ku fambelana na rimbewu ra yena. Leswi swi seketeriwa hi Ruth (1980:17) loko a vula leswaku “*sex-roles are made up of a set of expected behaviours with accompanying gender traits.*” Leswi swi kombisa leswaku mitirho leyi vanhu va yi languteriwaka ku yi endla yi fambisana ni matikhomelo ni swihlawulekisi leswi khumbekaka ni rimbewu ra vona. Hindlela leyi fanaka, Tuttle (1986:293) u engetela hi ku kombisa leswi swi languteriwaka eka mitirho hikuya hi rimbewu ra munhu loko a ku:

Sex-roles were developed by sociologists as a way of describing the appropriate social functions filled by men and women. Behind the term was the assumption that there were certain traits and qualities which were naturally masculine or feminine, and which explained why women were best suited to the ‘role’ of wife and mother and supportive companion, whereas men were suited to a much wider range of roles as individuals in the world.

Ntshaho lowu nga laha henhla wu swi veka erivaleni leswaku ku ni mitirho yo karhi leyi vaxinuna kumbe vaxisati va languteriwaka ku yi tirha. Laha vavanuna va

languteriwa ku tirha mitirho leyo tika kasi va xisati vona va tirha mitirho ya xisati yo fana no va vamanana wa mindyangu va tlhela va seketela vanuna va vona.

1.7.5 Sopi

Rito ra Xinghezi *soap opera* ri humelele exikarhi ka malembe ya 1930 na 1940 eka matiko ya le handle ka lwandle. Ku tumbuluka ka rona ku fambisana ni nseketelo lowu tikhamphani leti endlaka tisabuni a ti wu nyika eka vuhaxi bya mitlango ya swiphemu ya rhadiyo leyi a yi haxiwa hi nkarhi wolowo (Ahmed, 2012). Hi Xitsonga, *soap opera* ri kongomisa eka ntlango wa swiphemu lowu tlangiwaka hi ku siyerisana, naswona wu nga ya emahlweni nkarhi wo leha ku fana na mavhiki, tin'hweti, lembe kumbe ku tlula. Hi marito man'wana, i ntlango wa rhadiyo lowu haxiwaka hi ku yisa emahlweni swiphemu swa wona, hambiloko nkarhi wu nga leha ngopfu. Xihlawulekisikulu xa ntlango lowu i leswaku wu akiwa hi swiphemu leswi haxiwaka hi masiku yo hambana, kambe swi ya emahlweni swi aka rungula rin'we leri yaka emahlweni hi ku siyerisana. Ahmed (2012:3) u seketela nhlamuselo leyi loko a ku, "...*soap opera is continuing – can play for weeks, days, months, and years without stopping.*" U tlhela a boxa leswaku mitlangu ya swiphemu leyi yi nga aviwa hi tinxaka timbirhi, ku nga open na closed, leswi hi nga swi tshulaka tanihi ntlangompfuleko na ntlangompfaleko. Eka ntlangompfuleko, rungula ra wona a ri na makumu yo kongoma, naswona swiphemu swi nga ya emahlweni nkarhi hinkwawo. Kasi eka ntlangompfaleko, rungula ri na makumu yo karhi, hilaha swi endlaka hakona eka thelenovhela.

1.7.6 Ntikiso/Ntshikelelo

Rito ra Xinghezi "*dominance*" ri nga va ni tinhlamuselo to hambana kuya hindlela leyi ri tirhisiwaka ha yona ni xikongomelo xa rona. Eka ndzavisiso lowu, rito leri ri kongomisa eka ntikiso kumbe ntshikelelo lowu endliwaka hi vanhu van'wana eka van'wana hi xikongomelo xo va tshikisa matimba, ku va kandziyela ni ku va tekela ehansi, ngopfu-ngopfu hikwalaho ka rimbewu ra vona ra xisati. Nakambe, rito leri ri katsa ni ku lawula maendlelo, ku veka milawu ni ku kongomisa mahanyelo, mikhuva ni vutomi bya vaxisati. Hi ndlela leyi, ntikiso lowu wu katsaka eka ndzavisiso lowu wu kongomisa eka vaxisati lava tshikeleriwaka hi vaxinuna. Van Dijk (2008:66) u

hlamusela ntshikelo hi ku vula leswaku i *“A form of social power abuse that is, as a legally or morally illegitimate exercise of control over others in one’s own interests.”*

Leswi swi kombisa leswaku ntshikelo i matirhiselo ya matimba hindlela leyi nga riki na vululami, laha vanhu van’wana va lawulaka van’wana hi ku tirhisa matimba hi xikongomelo xo tihlayisa ni ku tivuyerisa vona vini. Hikuya hi nhlamuselo leyi, swi le rivaleni leswaku ntshikelo i maendlelo lama endliwaka hi ku tirhisa matimba hi ndlela leyi xanisaka van’wana, hambileswi hi nkarhi wun’wana ma nga vonakaka ma amukeleka kumbe ma ri ya ntoloveloko eka vaaki. Van Dijk (2008:66) u tlhela a kombisa leswaku maendlelo lawa ya tala ku vanga ku nga ringani exikarhi ka vanhu, leswi hetelalaka swi endla leswaku ku va ni nkalandzingano wa matshamelo ya vanhu (*often resulting in social inequality*). Leswi swi kombisa leswaku ntshikelo wu hoxa xandla swinene eka ku tumbuluxa ku hambana ka swiyimo exikarhi ka swirho swa vaaki.

1.8 Thiyori na maendlelo ya ndzavisiso

Milavisiso leyi xopaxopaka ndlela leyi vaxisati va paluxisiwaka ha yona eka matsalwa yi simekiwa eka tithiyori to hambanahambana. Ndzavisiso lowu na wona wu nga eka xiphemu xa milavisiso leyi kongomaka eka ku kambisisa ni ku hlamusela mapaluxelo ya vaxisati eka matsalwa. Eka ndzavisiso lowu, ku ta tirhisiwa Thiyori ya Vugingirikelaxisati (*Feminism Theory*). Thiyori leyi yi hlawuriwile hikuva yi kombisa leswaku vaxisati eka swiyenge swo hambanahambana swa vutomi va tala ku tsan’wiwa ni ku tekeriwa ehansi hikwalaho ka rimbewu ra vona. Valandzeri va yona va tlhela va kandziyisa leswaku ku tshikeleriwa ka vaxisati a hi ka ntumbuluko, kambe ku tumbuluxiwile hi vanhu, naswona ku kumeka emisaveni hinkwayo, ku nga ri eka ndhawu yo karhi ntsena.

Thiyori ya vugingirikelaxisati yi ta tirhisiwa swin’we na ya Nxopaxopho wa vugingirikelaxisati eka matsalwa (*Feminist Literary Criticism*). Thiyori leyi ya vumbirhi yi hlawuriwile hikuva yi xopaxopa matsalwa hi ku tirhisa langutelo leri vonaka leswaku matsalwa yo tala ma kombisa ku voyamela etlhelo rin’we loko ma paluxa vaxisati. Leswi swi kombisa leswaku matsalwa ma tala ku va na mboyamelo tlhelorin’we hikuya hi rimbewu.

1.9 Dizayini ya ndzavisiso

Dizayini ya ndzavisiso yi nga hlamuseriwa tanihi kungu leri landzeleriwa ku fikelela ku hetisisiwa ka ndzavisiso (Mlambo, 2018). Maendlelo lawa ya fanele ku tirhisiwa hi ndlela leyi nga ni vutshila ni ku tshembeka leswaku ku ta kota ku humelerisiwa hi ku kongoma nsunsumeto, swivutiso, nkoka, xikongomelo xikulu ni swikongomelotsongo swa ndzavisiso. Ku fikelela swikongomelo swa ndzavisiso lowu, ku ta tirhisiwa maendlelo ya nkoka (*qualitative method*). Maendlelo lawa ya hlawuriwile hikuva a ya kongomisi eka tinhlayo, kambe ya xopaxopa swivangelo leswi khumbaka mahanyelo ya vanhu ni ndlela leyi va anakanyaka ni ku tokota vutomi ha yona. Hi ndlela leyi, ndzavisiso lowu wu ta tirhisa maendlelo ya nkoka ku humelerisa mbuyelo wa wona hi ku landza kungu leri ri vekiwa emahlweni ka ndzavisiso.

1.10 Nkomiso wa ntlango wa *Mina hi mina*

Sopi ya *Mina hi mina* yi sungurile ku haxiwa eka *Munghana Lonene FM* hi 2004 tanihi ntlango wa swiphemu (*serial drama*), loko wu nga se hundzuka ntlango wa swiphemu lowu tlangeriwaka hi ku siyerisana wa sopi. Eku sunguleni, ntlango lowu a wu haxa swiphemu swa 30 hi ku landzelelana, naswona wu tumbuluxiwile hi Dyson Paradise Nkuna. Wu vuyile nakambe hi nguva ya vumbirhi hi 2005 hi N'wendzamhala, naswona hi 6 Nyenyankulu 2006 wu sungule ximfumo ku va sopi.

Vatsari van'wana lava hoxeke xandla eka ntlango lowu va katsa Professor O.R. Chauke, Peggy Ndleve, Masocha Conny Lubisi, Victor Maringa, Shaddy Mabasa na Satisfied Ngobeni. Vahumelerisi va wona a va ri Million Mabunda, Roy Ngobeni, Ali Maluleke na Beka Baloyi. Ku fikela sweswi, ntlango lowu wu na kwalomuya ka magidi ya swiphemu leswi swa ha yaka emahlweni. Wu haxiwa exikarhi ka vhiki eka *Munghana Lonene FM* kusukela hi Musumbhunuko ku fika hi Ravuntlhanu hi khumentlhanu wa timinete ku bile awara ya kaye nimixo, naswona wu tlhela wu vuyelela hi ntlhanu wa timinete ku bile awara ya nhungu nimadyambu. Hi Sonto wu tlhela wu haxiwa nakambe hi awara ya ntlhanu, laha ku tlangeriwaka swiphemu swa ntlhanu leswi haxiweke exikarhi ka vhiki (*South African Broadcasting Corporation*, 2023).

Eku sunguleni, *Mina hi mina* a wu kongomisa eka vutomi bya le mapurasini, ngopfu-ngopfu epurasini ra ka Madonoro. Laha a wu paluxa mahanyelo ya ntirho wa mapurasini, ku katsa matikhomelo ya vatirhi ni vathori, miholo, ku xanisiwa ka vatirhi

ni swiyimo swa ntirho. Endzhakunyana, ntlango lowu wu andzile wu ya na le madorobeni yo fana na Sweetwaters ni tindhawu ta le Basopa, leswi kombisaka ku anama ka timhaka ta wona.

Tanihileswi wu nga ntlango wa siku ni siku lowu tlangeriwaka hi ku siyerisana, *Mina hi mina* wu kombisa timhaka leti humelelaka nkarhi lowu nyikiweke etikweni. Loko ku humelela timhaka ta nkoka leti khumbaka vanhu, ku nga va eka tipolitiki, mabindzu kumbe swa rihanyo, ntlango lowu wu talaka ku ti kombisa. Leswi swi endla leswaku wu kongomisa swinene eka vutomi bya siku na siku bya vanhu. Hi ndlela leyi, wu kombisa ni ku dyondzisa hi timhaka to fana na rihanyo, mabindzu, mitirho, vukhonger, swa timali, switsundzuxo, ku dyondzisa ni ku nyanyula vayingiseri.

1.11 Matikhomelo lamanene ya ndzavisiso

Ndzavisiso lowu wu tirhisile matsalwa ya swihlovo swo hambanahambana leswi katsaka na tsalwa ra ntlango (*script*) wa *Mina hi mina* kun'we ni mikandziyiso ya wona leyi haxiweke emoyeni. Mikandziyiso kun'we ni tsalwa hi roxe swi kumiwile ku suka eka Nhlango wa Vuhaxi wa Afrika-Dzonga eka xitichi xa vuhaxi xa *Munghana Lonene FM*. Mulavisisi u ta endla xikombelo xa mpfumelelo wo tirhisa switsariwa ni mikandziyiso ya ntlango loko a nga se swi tirhisa. Endzhaku ko kuma mpfumelelo mulavisisi u bohekile ku landzelela milawu ya matikhomelo lamanene lama ya vekiweke hi Yunivhesiti ya Afrika-Dzonga eku endleni ka ndzavisiso wa yena. U tibohile ku landzelela milawu hinkwayo leyi faneleke loko a nga se sungula ku endla ndzavisiso. Mulavisisi u vonile no tiyisisa leswaku swihlovo hinkwaswo leswi a swi tirhiseke ku tsala ndzavisiso u swi tshahile hi mfanelo no tirhisa maendlelo yo tshaha lawa ya faneleke.

1.12 Maavanyiselo ya tindzima/Nkatsakanyo wa tindzima

Ndzavisiso lowu wu aviwele hi tindzima leti thandlamanaka hindlela leyi landzelaka:

Ndzima ya 1: Eka ndzima leyi ku andlariwile manghenelo ni matimundzhaku ya ndzavisiso, xiphiqo xa ndzavisiso, xikongomelokulu ni swikongomelotsongo swa ndzavisiso, swivutiso swa ndzavisiso, xivangelo xa ndzavisiso, nkoka wa ndzavisiso, tinhlamuselo ta matheme lawa ya tirhisiweke, thiyori ya maendlelo ya ndzavisiso,

dizayini ya ndzavisiso, nkomiso wa ntlango wa *Mina hi mina*, milawu ya matikhomelo lamanene na nkatsakanyo wa tindzima/maavanyiselo ya tindzima kun'we na nkatsakanyo wa ndzima yo sungula.

Ndzima ya 2: Ndzima leyi yi kongomisile eka ku valanga milavisiso leyi endliweke mayelana na nhlokomhaka ya ndzavisiso. Mulavisisi u valangile eka swihlovo swo hambanahambana swa matsalwa swo fana na swa rhadiyo, thelevhixini, ntlango na le ka novhele kun'we ni vutlhokovetseri ku kuma vangwa leri milavisiso leyi endliweke yi nga ri siya.

Ndzima ya 3: Ndzima leyi yi kongomisiwile eka thiyori leyi tirhisiweke, dizayini ya ndzavisiso, na maendlelo ya ndzavisiso. Ku paluxiwile na vuxokoxoko bya mahungu no kombisa ndlela leyi tirhisiweke ku ma hlengeleta. Ku humelerisiwile na hilaha nxopaxopo wa vuxokoxoko bya mahungu wu nga ta humelerisiwa hakona. Ku paluxiwile na ntirhiseko na vutshembeki bya ndzavisiso lowu. Ku vekiwile erivaleni switsandzekisi leswi nga kavanyetaka ndzavisiso lowu, mindzilekano na swiehleketelwa swa ndzavisiso.

Ndzima ya 4: Eka ndzima leyi ku andlariwile nxopaxopo wa leswi vaxisati va paluxisiwaka xiswona eka ntlango wa rhadiyo wo tlanga hi ku siyerisana wa *Mina hi mina*.

Ndzima ya 5: Ndzima leyi yi kongomisa eka ku gimeta xiviko xa ndzavisiso lowu. Ku andlariwile ndlhayiseto hi ku pakanisa eka swikongomelo na swivutiso swa ndzavisiso lowu.

13. Nkatsakanyo wa ndzima yo sungula

Xikongomelokulu xa ndzima leyi a ku ri ku andlala masungulo ya ndzavisiso lowu tanihi ntiviso eka vahlayi va wona. Vuxokoxoko lebyi nyikiweke eka ndzima leyi byi endla leswaku muhlayi a tiva hi ta matimundzhaku ya ndzavisiso, xitatimende xa xiphiqo, nsusumeto na nkoka wa ndzavisiso, swikongomelo na swivutiso swa ndzavisiso.

NDZIMA YA VUMBIRHI

NKAMBISISO WA MATSALWA LAMA LAVISISIWEKE EKA NKARHI LOWU NGA HUNDZA

2.1 Manghenelo

Ndzima yo sungula yi andlalerile vahlayi xikongomelokulu xa ndzavisiso leswaku va tiva matimundzhaku ya ndzavisiso, xitatimende xa xiphiqo, nsusumeto, nkoka wa ndzavisiso, swikongomelo na swivutiso swa ndzavisiso. Leswi humeseleke erivaleni nkayivelo wa milavisiso ni xiave lexi ndzavisiso lowu wu nga ta xi tlanga ku ri ndlela yo hoxa xandla hi tlhelo ra milavisiso.

Eka ndzima leyi ku kongomisiwa eka ku hlela milavisiso leyi endliweke mayelana na nhlokomhaka ya hilaha vaxisati va paluxiwaka hakona eka milavisiso leyi endliweke eka nkarhi lowu nga hundza. Tanihi goza ra ku humelerisa ndzima leyi ku valangiwile no hangunuxa swihlovo swo hambanahambana leswi fambelanaka na nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu tanihi ndlela yo kuma vangwa leri ndzavisiso lowu a wu faneleke ku ri pfala kun'we ni leswi valavisisi van'wana va swi kumeke hi nhlokomhaka leyi. Endlelo leri ri ta pfuneta valavisisi va mundzuku ku lungelela milavisiso ya vona ku vona loko swi fanerile kumbe swi nga fanelangi ku yisa nhlokomhaka leyi emahlweni hitlhelo ra vulavisisi.

Nkambisiso wa matsalwa (*literature review*) ku va ku kongomisiwa eka andlalo wa xiviko xo hlela vuxokoxoko na mahungu lama nga na vuxaka eka dyondzo yo karhi. Hawona nkambisiso wa matsalwa, mulavisisi u kuma swiehleketeleriwa leswi ndzavisiso wu nga ha swi pfupfulaka, hangunuxaka kumbe ku swi humesela erivaleni loko wu ta va na xiave eka dyondzotsongo yo karhi (Usinga, 2020). Nkambisiso wa matsalwa wu angarhela swihlovo swo hambanahambana swo fana na tibuku, tiatikili ta xiakhademiki na swin'wana swihlovo. Nkambisiso wa matsalwa i wa nkoka eka dyondzo kumbe ndzavisiso wun'wana na wun'wana hikuva wu endla leswaku ndzavisiso wu tshembeka no va na ntiyiso.

Ku ni milavisiso yo tala leyi endliweke mayelana na hilaha vaxisati va paluxiwaka hakona eka matsalwa, ku nga ha va matsalwa ya ndhavuko kumbe ya ximanguvalawa. Hikokwalaho ka milavisiso leyi, mulavisisi u endzele swihlovo leswi

ku kuma hilaha vaxisati eka tindzimi tin'wana va paluxiwaka hakona; ku ri kona a nga vuya eka Xitsonga. Xikongomelo xa mulavisisi ku endzela swihlovo leswi a ku ri ku kuma vangwa leri ndzavisiso lowu wu nga ta ringeta ku ri pfala kumbe ku hoxa xandla eka ku ri pfala.

Ku endlela leswaku ndzavisiso wu khuluka hindlela leyi faneleke no twisiseka hi ku olova, ndzima leyi yi tshweta tinhlokomhaka leti angarhelaka mikongomelo leyi vaxisati eka Tindzimi ta Xintima va hlamuseriwaka ha yona kun'we ni le ka Xitsonga, ku nga:

- I. Vavasati va xikhale (*tradional women*).
- II. Vurhangisavaxinuna (*patriarchal society*).
- III. Vavasati va ximanjhemanjhe (*modern women*).
- IV. Mitirho leyi averiwaka vaxisati (*roles assigned to women*).
- V. Mboyamelotlhelorin'we ni mavoneloman'we ya vaxisati (*stereotypes and biasness*).

Leswi ku nga boxiwa tinhlokomhakakulu leti vaxisati eka swihlovo swo hambanahambana va humelerisiwaka hakona, ku nga ha boxiwa swokarhi leswi kumiweke eka matsalwa lawa ya hlayiweke kuya hi swihlovo swa wona.

2.2 Milavisiso leyi endliweke eka Tindzimi ta Xintima ta ximfumo ta Afrika-Dzonga hi ku kongomisa eka ku paluxiwa ka vaxisati eka ntlango wa rhadiyo

Tshamano (1993) u endlile ndzavisiso laha a a lavisisa hi yin'wana ya mitlangu ya rhadiyo ya Xivhenda. Nhlokomhaka ya ndzavisiso wa yena a a yi thyile leswaku i *Radio Drama: A critical study of some Radio Venda Broadcasts*. Hambileswi eka ndzavisiso lowu a a nga lavisisi hilaha vaxisati va paluxiwaka hakona eka ntlango wa rhadiyo, u khumbile swokarhi mayelana na mitirho, xiave na ku languteriwa ebodlheleni ka vaxisati. Tshamano (1993) u kumile leswaku vaxisati eka ntlango wa rhadiyo va languteriwa ku va vanhu lava va titsongahataka eka vavanuna va vona no tlhela va va vakorhokeri va vanuna va vona. Tshamano (1993) u gimetile hi ku komba leswaku ku ni ku hambana eka vaxisati va ximanguvalawa ni vaxisati va xikhale. Vaxisati va ximanguvalawa va endla swilo hi ku rhandza naswona va tiyiserile no ti tirhela handle ko tirheliwa hi wanuna. Vaxisati va xikhale vona va namarhelile no khomelela eka mandlelo ni mikhuva ya xikhale.

Makosana (1991) na yena u endlile ndzavisiso hi ntlango wa rhadiyo eka Xiqhoza ehansi ka nhlokomhaka ya *A comparative study of six Xhosa Dramas*. Makosana (1991) u kumile leswaku mitlangu ya Xiafrika hi ku angarhela yi vonela vaxisati ebodlheleni. Tlhandlakambirhi, vaxisati va paluxiwa tanihi vanhu lava va xanisiwaka hi tindlela to hambanahambana, leti katsaka ku xanisiwa emirini hi ku bukuteriwa kumbe ku fayeteriwa ni le moyeni kumbe eximoyeni.

Moeketsi (1991) na yena u endlile ndzavisiso laha a a lavisisa hi ta xivumbeko na swihlawulekisiswoxe swa ntlango wa rhadiyo eka Xisuthu. Ndzavisiso lowu a wu valanga ehansi ka nhlokomhaka ya *Radio drama with critical reference to three broadcasts by Radio Sesotho*. Eka ndzavisiso wa yena u kumile leswaku vaxisati eka mitlangu hi yinharhu ka yona, va tala ku nyefuriwa, ku tsan'wiwa no endliswa wonge i swifaniso swa timhaka ta masangu naswona a va nyikiwi swiphemu (*roles*) swa vutihlamuleri. Hileswaku, mitirho leyi va nyikiwaka yona tanihi vatlangi eka ntlango, a yo pfuna nchumu hikuva a ku na xa nkoka lexi va xi endlaka ehandle ko engetelela nhlayo ya vatlangi eka ntlango.

Seshabela (2003) u endlile ndzavisiso laha a a lavisisa hi ta ndlela leyi vaxisati va paluxiwaka hayona eka ntlango wa swiphemu wa rhadiyo lowu tsariweke hi Walter Ntsimane wa Motlhabane. Ndzavisiso wa yena u wu thyile leswaku i *Walter Ntsimane's Portrayal of women in the radio series 'Motlhabane'*. Tanihi Machaba (2011), Mohatle (2015), Mtuze (1990), Mawela (1994), Dlamini (1995), na Mathye (2003), Seshabela (2003) na yena u tirhisile maendlelo ya nxopaxopo wa vugingirikelaxisati ku valanga hilaha vaxisati eka ntlango wa *Motlhabane* va paluxiwaka hakona. Kuya hi Seshabela (2003), vaxisati eka ntlango wa swiphemu wa *Motlhabane* va paluxiwa hi ku landza tinhlokomhaka leti landzelaka, ku nga: vaxisati na mavonelo ya ku xonga, vaxisati na rirhandzu; vaxisati ni vukati na ndhavuko; vaxisati ni ku xavisa miri na vudabadaba; vaxisati ni mavunwa na ku hleva; vaxisati ni vupfumeri na vukhonger; vaxisati no rhandza swilo. Seshabela (2003) u kumile leswaku vavasati eka ntlango lowu na vona va voneriwa ebodlheleni naswona a va nyikiwi swiphemu (*roles*) swa nkoka leswi byarheke vutihlamuleri.

Gqibitole (2011) na yena u endlile ndzavisiso hi ntlango wa rhadiyo laha a a lavisisa hi ta ntlango wa rhadiyo wa Xiqhoza. Ndzavisiso wa yena a a wu thyile leswaku i *Creativity or Control? A study of selected Xhosa Radio plays in the apartheid years*.

Na wona wa fana na wa Lubbe (1968) hikuva a wu vuli nchumu hi xiyimo kumbe mapaluxiwelo ya vaxisati. Hambiswiritano, na wona i wa nkoka hikuva wu boxa swokarhi hi xiphemu lexi ntlango wa rhadiyo wu nga xi tlanga hinkarhi wa xihlawuhlawu.

2.3 Swin'wana swa swihlovo leswi xoperiweke mayelana na ku paluxiwa ka vaxisati eka matsalwa hi ku angarhela

Ngcangca (1987) na yena u endlile ndzavisiso wa yena hi ku kongomisa eka mitirho yo hambanahambana leyi vaxisati va Vasuthu va nyikiwaka yona. Leswi a a swi endla hi ku va a hambanyisa exikarhi ka tinxaka timbirhi ta vaxisati, ku nga vaxisati va xikhale na vaxisati va ximanjhemanjhe. Nhlokomhaka ya ndzavisiso wa yena a yi ku, "*The Image of Women in Selected Sesotho Novels*". Ndzavisiso wa yena wu kumile leswaku vaxisati va xikhale va hlonipha no xixima vavanuna va vona eka swiyenge kumbe swilo hinkwaswo. Kasi lava va ximanjhemanjhe vona va rhandza ku endla swilo hi ku rhandza ka vona. Tlhandlakambirhi, wu kumile leswaku vaxisati va ximanjhemanjhe va tsan'wa no rahela ekule ku tsakela ka vatswari va vona hitlhelo ro va hlawulela wanuna kumbe vukati.

Mtuze (1990) u endlile ndzavisiso wa ku xopela hilaha vaxisati va paluxiweke hakona eka tin'wana ta tinovhele ta Xiqhoza ehansi ka nhlokomhaka ya *A Feminist Critique of the Image of Women in the Prose Works of Selected Xhosa Writers (1909-1980)*. Tinovhele leti a a ti xopela a ti kandziyisiwile exikarhi ka malembe ya 1909 na 1980. Xa nkoka hi yena i ku u tirhisile maendlelo ya ndzavisiso ya Maxopaxopelo ya Vugingirikelaxisati (*Feminist Criticism*) ku xopela hilaha swimunhuhatwa swa xisati swi humelerisiwaka hakona. Laha a a xopela hi mavumbiwelo ya swona kumbe vumunhuhati (*characterisation*) na swendlo swa swona tanihi swimunhuhatwa. Ndzavisiso wa yena wu kumile leswaku vaxisati va humelerisiwa hindlela leyi yi kucetelaka vahlayi va novhele ku va va vonela vaxisati ebodhleleni. U tlherile a kuma leswaku vatsari va ni mboyamelotlhelorin'we leri tsan'waka matimba ya vaxisati na nkoka wa vona erixakeni ni le tikweni hi ku angarhela.

Mawela (1994) u endlile ndzavisiso lowu a wu kongomisa eka ku xopaxopa hilaha vaxisati va paluxiwaka hakona eka tin'wana ta tinovhele ta Xivhenda ehansi ka nhlokomhaka leyi nge, "*The Depiction of Women Characters in Selected Venda*

Novels". Ndzavisiso wa yena wa fana ni wa Mtuze (1990) hikuva hinkwavo a va lavisisa hi ku paluxiwa ka vaxisati eka tinovhele kambe yi hambana ntsena eka ririmi leri ndzavisiso wu endliwaka eka rona. Ndzavisiso wa Mtuze i wa Xiqhoza kasi wa Mawela wona i wa Xivhenda. Mawela (1994) u kumile leswaku eka tinovhele leti a ti hlayeke no ti xopela, ku ni mitlawa mimbirhi ya vaxisati, ku nga, vaxisati lava khomeleleke eka ndhavuko wa vona wa Xivhenda ni lava hanyaka ximanjhemanjhe lexi kuceteriwaka hi dyondzo, ku cinca ka swilo no va va titirhela. Hambiswiritano, mitlawa leyimbirhi ya vaxisati yi humelerisiwa hindlela leyi kucetelaka vahlayi va tinovhele ta Xivhenda ku va va vonela vaxisati ebodhleleni no va va nga ri vanhu va nkoka erixakeni.

Dlamini (1995) u endlile ndzavisiso wa yena a wu kongomisile eka ku xopaxopa hilaha vaxisati va paluxiweke hakona eka switshuriwa swa mfuwo wa rixaka ra Maswati ehansi ka nhlokomhaka ya, *Voicing their Perceptions: A Review of Swazi women folk songs*. Ku fana na Mtuze (1990) na Mawela (1994), na yena u tirhisile vuxoperi bya vugingirikelaxisati ku kumisisa hilaha vaxisati va paluxiwaka hakona eka switshuriwa leswi swa mfuwo wa rixaka. Dlamini (1995) u kumile leswaku vaxisati va tirhisiwa ku vumba swifaniso swa ku hluleka evuton'wini, swa vanhu vo ka va nga tshembekangi, vo kariha no va na xilan'walan'wa.

Mohatle (2015) na yena u endlile ndzavisiso laha a a lavisisa hilaha vaxisati va paluxiwaka hakona ehansi ka nhlokomhaka ya *The Portrayal of women in Sesotho Literature with special reference to South African novels, poems, and proverbs*". Ndzavisiso wa yena wu fana kwatsa na ndzavisiso wa Machaba (2011) kambe yi hambana ntsena eka ririmi leri a a lavisisa eka rona, ku nga Xisuthu ematshan'wini ya Xitsonga. Ndzavisiso wa yena na wona wu tirhisile maendlelo lawa ya fanaka na ya Machaba (2011) ya nxopaxopo wa vugingirikelaxisati wa matsalwa. Hi vumbirhi bya valavisisi lava, va tirhisile rihlanguti rin'we ro lavisisa hi rimbewu ra vaxisati.

Nkuna (2001) na yena u endlile ndzavisiso laha a a valanga hilaha vaxisati va paluxiwaka hakona eka ntlango wa Xiswati ehansi ka nhlokomhaka leyi nge, "*Portrayal of women in Siswati drama*". Laha u tlhela a valanga hilaha ndhavuko wa vuhumadyambu wu nga na nkucetelo hakona eAfrika. Ndzavisiso wa yena wu kumile leswaku vaxisati va paluxiwa tanihi vanhu vo rhandza mali, vo endla vunghwandhla, vo hamba no rhandza swilo swo durha.

2.4 Swihlovo swin'wana leswi khumbiweke mayelana na ntlango wa rhadiyo

wo tlanga hi ku siyerisana hi ku kongomisa eka vuxaka lebyi nga kona na

nhlokomhaka

Marx (2007) u endlile ndzavisiso wo koxometa hi ta ntlango wa swiphemu wo tlanga hi ku siyerisana (*soap opera*) eAfrika-Dzonga, laha a valangeke matimu ya wona na laha wu tumbulukeke kona kun'we na theme ra *soap opera*. Ndzavisiso wa yena wa “*Soap Opera: A study of selected South African soap operas*” wu ni nkoka hikuva wu valangile rixaka ra ntlango wa swiphemu leswi yelanaka na leswi ndzavisiso lowu wu lavisisaka haswona. Xohambana na ndzavisiso lowu wa Marx i ku wona a wu xopela ntlango wo tlanga hi ku siyerisana (*soap opera*) wa thelevhixini, loko lowu wona wu xopela wa rhadiyo. Mitlangu ya swiphemu yo tlanga hi ku siyerisana leyi Marx (2007) a yi lavisiseke i *Egoli*, *Isidingo*, *Generations* na *7de Laan*. Marx u kumile leswaku mitlangu hinkwayo leyi a a yi lavisisa ya laha Afrika-Dzonga yi na vurhangisavaxinuna naswona yi paluxa vaxisati hindlela yo biha swinene.

Lubbe (1968) u tiviwa tanihi mabulandlela eka Tindzimi ta Xintima eka ku endla vulavisisi bya ntlango wa rhadiyo eAfrika-Dzonga. Ndzavisiso wa yena u wu thyile leswaku i *Evaluering Van Suid-Sotholusteraars Se Voorkeurs Ten Opsigte Van Die Radio Dramas*. Eka ndzavisiso lowu, Lubbe (1968) a a valanga hindlela leyi vayingiseri va ntlango wa rhadiyo wa Xisuthu va wu amukelaka hakona. Vayingiseri lava a va yingisela ntlango lowu a wu haxiwa eka *Radio Sotho*. Hambileswi a nga vulangiki nchumu hi ta mapaluxelo ya vaxisati eka ntlango wa rhadiyo, i wa nkoka hikuva hi wona lowu buleke ndlela ya milavisiso eka ntlango wa rhadiyo. Lubbe (1968) u kumile leswaku vaxisati va Vasuthu va xanisiwa hi tindlela to hambanahambana naswona va ha tshikeleriwile.

Milavisiso leyi nga laha henhla leyi lavisisaka hi ku paluxiwa ka vaxisati eka matsalwa ya ntlango, mfuwo wa rixaka, swivuriso na swithokovetselo, yi endlile leswaku ku vonaka vangwa. Hi rona leri ndzavisiso lowu wu ringetaka ku ri pfala, hi ku kongomisa eka ntlango wa rhadiyo wa Xitsonga wo tlanga hi ku siyerisana wa *Mina hi Mina* lowu haxiwaka eka *MLFM*. Ndzavisiso lowu na wona wu ta valanga hilaha vaxisati eka *Mina hi mina* va paluxiwaka hakona.

2.5 Nkambisiso wa matsalwa eka Xitsonga hi ku fambelana na nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu

Ku ni milavisiso yo tala leyi endliweke eka Tindzimi ta Xintima leyi lavisiseke hi ku paluxiwa ka vaxisati eka matsalwa tanihilaha swi kombisiweke hakona eka ndzimana ya 2.3 laha henhla. Hambileswi ku nga ni milavisiso yo tala leyi endliweke eka Tindzimi ta Xintima ta Afrika-Dzonga, ku ni mpfumaleko wa milavisiso yo tano eka Xitsonga. Ndzavisiso lowu wu kumile leswaku eka Xitsonga ku ni milavisiso ya Mathye (2003) na Machaba (2011), Usinga (2020) na Mapengo (2023) leyi endliweke naswona yi ri karhi yi kongomisa eka nhlokomhaka yo yelana na leyi ndzavisiso lowu wu lavisisaka ha yona. Xohambana hi ndzavisiso lowu na yona i muxaka wa ntlango lowu ndzavisiso lowu wu wu lavisisaka, laha ku nga ntlango wa rhadiyo. Leswi swi komba mpfumaleko wa milavisiso ya hilaha vaxisati va paluxiwaka hakona eka ntlango wa rhadiyo eka Xitsonga. Ndzavisiso lowu wu ringeta ku pfala vangwa leri hi ku hlela hilaha vaxisati eka ntlango wo tlanga hi ku siyerisana wa *Mina hi mina* va paluxiwaka hakona.

Usinga (2020) u endlile ndzavisiso wa nkoka lowu ndzavisiso lowu wu tekaka xivumbeko ku suka eka wona. Usinga (2020) a a endla ndzavisiso wa yena ehenhla ka nhlokomhaka ya, “*Leswi vaxisati va hlamuserisiwaka xiswona eka swin’wana swa swithokovetselo swa Xitsonga (The portrayal of females in selected Xitsonga poetry)*”. Ndzavisiso wa Usinga (2020) wu tirhisile maendlelo ya ndzavisiso wa vugingirikelaxisati wa Afrika ku xopela hilaha vaxisati va hlamuseriwaka hakona eka swin’wana swa swithokovetselo swa Xitsonga. Ndzavisiso lowu wa hambana na maendlelo lawa ya tirhisiweke hi Machaba (2011), Mahatle (2015), Mtuze (1990), Mawela (1994), Dlamini (1995), Mathye (2003) na Seshabela (2003) hikuva vona va tirhisile maendlelo ya nkoka ya vugingirikelaxisati. Ndzavisiso wa yena wu kumile leswaku vaxisati va tekeriwa ebodheleni naswona a va tekiwi va ri vanhu va nkoka erixakeni.

Mathye (2003) na yena u endlile ndzavisiso wakwe lowu na wona a wu kongomisa eka ku xopaxopa hilaha vaxisati va paluxiweke hakona eka tin’wana ta tinovhele ta Xitsonga. Kasi na yena wa fana na Mtuze (1990), Mawela (1994) na Dlamini (1995) hikuva a a tirhisa vuxoperi bya vugingirikelaxisati ku va a fikelela xikongomelokulu xa ndzavisiso wa yena ehansi ka nhlokomhaka leyinge, “*The image of women in selected*

Tsonga novels". Eka ndzavisiso lowu, Mathye (2003) u tlhele a lavisisa hilaha vatsari va xinuna na va xisati va humelerisaka vaxisati hakona. Mathye (2003) u kumile leswaku rixaka ra Vatsonga ra tihlawulekisa kumbe ri na xihlawulekisi lexi xi ri endlaka ri hlawuleka, ku nga xihlawulekisi xa vurhangisavaxinuna (*patriarchy*). Hi laha eka wona wanuna a nga yena nhloko ya muti. Mathye (2003) u kumile leswaku hambiloko yan'wana ya matsalwa ya tsariwa hi vaxisati, lava va ringeteka ku tsala hi rihlanguti rin'wana ro hambana na ra vatsari va xinuna, ndhavuko na vurhangisavaxinuna swi hetelela swi kucetela mahumeleriselo ya swimunhuhatwa swa vona. Leswi swi humelela hindlela leyi tekiwaka yi ri leyi amukelekaka erixakeni ra Vatsonga hikuva na vona va yisa emahlweni leswi ndhavuko wu langutelaka swona, ku nga ku tekela vaxisati ebodhleleni.

Mapengo (2023) na yena u endlile ndzavisiso hi ku paluxiwa ka vaxisati hi tinqambhi ta Xitsonga leti hlawuriweke. Eka ndzavisiso lowu u xopaxopile tiliriki ta tinsimu ta makumenharhu-mbirhi. Mapengo (2023) eka ndzavisiso wa yena u kumile leswaku tinqambhi ta Xitsonga ti paluxa vaxisati hindlela yo biha swinene laha va vuriwaka vanhu vo rhandza mali, vo ka va nga tshembekangi, va makolo no tsonana, vo nyadza, va swiphukuphuku, vo pfumala mahanyelo, vo xenga no rhandza ngopfu timholovo.

Machaba (2011) na yena u endlile ndzavisiso lowu a a wu kongomisile eka ku xopaxopa ku paluxiwa ka vaxisati va Vatsonga eka matsalwa ya Xitsonga hi ku kongomisa eka tinovhele, switlhokovetselo na swivuriso. Machaba (2011) u hambana na vatsari van'wana hikuva yena u tirhisile maxopaxopelo ya vutsari ya thiyori ya vugingirikelaxisati ya Afrika ku humelerisa tinxaka ta nkoka ta matsalwa leti boxiweke laha henhla. Tanihilaha ku vuriweke hakona, xikongomelokulu xa yena a ku ri ku valanga vonelomatlilapisi na mboyamelotlhelorin'we ra vaxisati eka tinovhele, swivuriso na switlhokovetselo. Xin'wana lexi hambanyisaka ndzavisiso lowu i ku va lowu wa Machaba (2011) wu valanga switlhokovetselo leswi hlawuleriwaka vadyondzi va Xitsonga eswikolweni. Lexi tsakisaka hi ndzavisiso lowu i ku mulavisisi a a lava ku vona matlhelo mambirhi ya vaxisati, laha a a lava ku vona loko va paluxiwa kahle na loko ku ri leswaku va paluxiwa ku biha. Machaba (2011) na yena u kumile leswaku vaxisati va Vatsonga va paluxiwa ku biha eka tinxaka hinkwato leti a a ti valanga.

2.6 Nkatsakanyo wa ndzima ya vumbirhi

Ndzima leyi yi kombisile hilaha nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu yi nga lavisisiwa hakona eka Tindzimi ta Xintima ta ximfumo ta Afrika-Dzonga eka nkarhi lowu hundzeke kun'we na leswi va swi kumeke endzhaku ka milavisiso ya vona. Ndzima leyi ya vumbirhi yi gimetile hi milavisiso leyi endliweke eka Xitsonga kun'we ni vangwa leri ri nga kona na hilaha ndzavisiso lowu wu nga ringetaka ku ri pfala hi ku va ku endliwa ndzavisiso lowu.

NDZIMA YA VUNHARHU

DIZAYINI NA MAENDLELO YA NDZAVISISO

3.1 Manghenelo

Ndzavisiso wun'wana ni wun'wana wu landzelela maendlelo yo karhi leswaku wu kota ku fikelela swikongomelo swa wona. Hi mikarhi yo tala, nhlokomhaka ya ndzavisiso hi yona leyi vumbaka ndhawu ni ku kongomisa ndlela leyi ndzavisiso wu faneleke ku endliwa ha yona. Hi marito man'wana, muendli wa ndzavisiso a nga tihlawuleli ntsena maendlelo hi ku rhandza, kambe u lawuriwa hi muxaka wa nhlokomhaka leyi a yi kambisisaka. Leswi swi kombisa leswaku a ku na ndzavisiso lowu nga humelalaka handle ka ku landzelela maendlelo yo karhi lama faneleke. Eka ndzima leyi, ku ta andlariwa swiphemu leswi landzelaka: dizayini ya ndzavisiso, rimba ra thiyori na maendlelo ya ndzavisiso, sampulu ni switekaxiave swa ndzavisiso, maendlelo yo hlengeleta mahungu, ku xopaxopa mahungu, xikan'we na milawu ya matikhomelo lamanene eka ndzavisiso. Ku engetela kwalaho, ku ta tlhela ku andlariwa switsandzekisi, mindzilekano na swiehleketelwa swa ndzavisiso. Ndzima yi ta gimetiwa hi nkatsakanyo hinkwawo wa leswi andlariweke.

3.2 Dizayini ya ndzavisiso

Dizayini ya ndzavisiso yi hlamuseriwa tanihi kungu leri kongomisaka maendlelo hinkwawo ya ndzavisiso hi ndlela leyi landzeriwaka ku sukela emasungulweni ku ya fika emakumu ka wona. Yi kongomisa eka ku hlela ni ku fambisa ndzavisiso leswaku swiphemu swa wona swa nkoka swi kota ku humelerisiwa hi ndlela leyi hlelekeke ni leyi tshembekaka. Swiphemu leswi vumbaka dizayini ya ndzavisiso swi katsa swikongomelo swa ndzavisiso, swivutiso swa ndzavisiso, muxaka wa mahungu lama lavaka ku hlengletiwa, vatekaxiave, xikan'we na maendlelo ya ndzavisiso lama hlawuriweke. Nhlamuselo leyi yi tlhela yi seketeriwa hi Kothari (2004:31) loko a kombisa leswaku:

Research design stands for advance planning of the methods to be adopted for collecting the relevant data and

the techniques to be used in their analysis, keeping in view the objective of the research and the availability of staff, time, and money.

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku dizayini ya ndzavisiso i makunguhatelo ya xiyimo xa le henhla lama kongomisaka ndzavisiso ku sukela emasungulweni ku ya fika emakumu. Makunguhatelo lawa ya tekela enhlokweni swilo swo fana na nkarhi, ntsengo, switirhisiwa ni swilaveko hinkwaswo leswi pfunaka ku fikelela xikongomelo xa ndzavisiso. Leswi swi tlhela swi seketeleriwa hi Kerlinger na Lee (2000) loko va vula leswaku *“it is the plan and structure of investigation, conceived so as to obtain answers to research questions.”* Nhlamuselo leyi yi kombisa leswaku dizayini ya ndzavisiso i kungu leri hleleriweke hi xikongomelo xo pfuna ku hlamula swivutiso swa ndzavisiso. Mhaka leyi yi tlhela yi tiyisisiwa hi Mouton na Marais (1988:32) lava hlamuselaka dizayini ya ndzavisiso tanihi *“The arrangement of conditions for collecting and analysing of data in a manner that aims to combine relevance to research purpose with economy in procedure.”*

Hikuya hi nhlamuselo leyi, dizayini ya ndzavisiso yi nga hlamuseriwa tanihi kungu leri hlanganisaka swikongomelo swa ndzavisiso, swivutiso, muxaka wa mahungu lama hlengeletiwaka, vatekaxiave, ni maendlelo lama hlawuriweke leswaku ku ta fikelelwa mbuyelo hi ndlela leyi faneleke ni leyi tirhaka kahle.

Eka ndzavisiso lowu ku ta tirhisiwa dizayini ya ndzavisiso maendlelo ya nkoka lawa hi Xinghezi ya vuriwaka leswaku i *“qualitative approach”*. Maendlelo ya nkoka a ya tirhisa tinhlayo kambe ya tirhisa marito- lawa ku nga wona eka ndzavisiso lowu ya nga ta tirhisiwa. Leswi swi vulaka leswaku ku va hi fikelela swikongomelo swa ndzavisiso a hi nge tirhisa tinhlayo kambe hi ta tirhisa marito. Leswi swi seketeriwa hi Denzin and Lincoln (2005:3) loko va vula leswaku *“Qualitative research as a multifaceted research method involving an interpretative, naturalistic approach to subject matter. As a result, outcomes in qualitative research are obtained in words, phrases and sentences.”*

Eka ntshaho lowu boxiweke laha henhla, vona va hlamusela ndzavisiso wa nkoka tanihi hi ndzavisiso lowu katsaka endlelo ra nhlamuselo, ra ntumbuluko eka nhlokomhaka. Hikwalaho ka sweswo, mimbuyelo eka ndzavisiso wa nkoka yi kumiwa kusuka eka marito, swivulwa-hava na swivulwa. Leswi ku nga swona hi nga ta tirhisa

swona eka ndzavisiso lowu hikuva i ntlango wa rhadiyo laha vatlangi va vulavulaka marito lawa mulavisisi a nga ta ya hlela no ya xopaxopa.

3.3 Rimba ra thiyori ya ndzavisiso

Ku ya hi Usinga (2020) thiyori i ndlela ya mahumeleriselo ya tihlo ra vurhon'wana na vuxoperi bya matimba hi xikongomelo xa ku letela mulavisisi ku vumba nhlamuselo yo tiya mayelana na nchumu wo karhi lowu ngo ehleketeleriwa kunene. Mhaka ya vuehleketeri eka thiyori yi hlamuseriwa hi Chesterman na Wagner (2002:2) loko va nyika nhlamuselo ya 'thiyori' hi ku vula leswaku i *"a way of seeing, a perspective from which to contemplate something in order to understand it"*.

Hikuya hi nhlamuselo leyi tshahiweke laha henhla, ku nga ha boxiwa leswaku ntirhokulu wa thiyori eka ndzavisiso i ku letela mulavisisi ku longoloxa timhaka leti vumbaka nhlamuselo ya nchumu wo karhi hindlela leyi landzelerisekaka.

Leswi swi fikisa ndzavisiso lowu eka ku nyika thiyori leyi ndzavisiso wu nga simekiwa ehenhla ka yona. Ndzavisiso lowu wu simekiwile ehenhla ka Thiyori ya Vugingirikelaxisati (*Feminism Theory*). Kuya hi Walker (2005:37) Thiyori ya Vugingirikelaxisati yi tshuriwile hikokwalaho ka nkucetelo na nsusumeto wa swa tipolitiki na mitshikelelo leyi vaxisati va lwisanaka na yona ku kota ku fikelela ntshuxeko lowu nga riki na xihlawuhlawu xokarhi hitlhelo ra rimbewu, laha a nge:

Feminism is the political theory that struggles to free all women; women of colour, working-class women, poor women, disabled women, lesbians, old women as well as white, economically privileged, heterosexual women. Anything less than this vision of total freedom is not feminism, but merely female self-aggrandizement.

Ntshaho lowu wu nga laha henhla wu tiyisisa no boxa leswaku thiyori ya vugingirikelaxisati yi tumbuluxiwile hi xikongomelo xo lwela no lwisana na nkala ndzingano lowu vaxisati va hlanganaka na wona etikweni. Laha wu boxaka leswaku tshikelelo lowu va hlanganaka na wona wu va kona hikokwalaho ka rimbewu ro karhi ku nga ra xisati. Lexi endleke leswaku ku hlawuriwa thiyori leyi hileswi yi nga mabulandlela eka maendlelo kun'we mapaluxiwelo yo biha ya vaxisati eka swiyenge swo hambanahambana kun'we ni le ka ntlango wa swiphemu. Thiyori leyi yi kumeka

yi lwisana ni ku tsan'wiwa, ku voneriwa ebodlheleni ka vaxisati, leswi ku nga xin'wana xa swikongomelo swa ndzavisiso lowu. Leswi na swin'wana swivangelo hiswona leswi endleke leswaku ku hlawuriwa Thiyori ya Vugingirikelaxisati hikuva yi khumba mikongomelo leyi vaxisati va hlamuseriwaka hayona eka swiyenge swo hambanahambana.

Eka ndzavisiso lowu, rimba leri tirhisiweke kun'we ni Thiyori leyi ya Vugingirikelaxisati i ya Nxopelo Vugingirikelaxisati wa Matsalwa (*Feminist Literary Criticism*) leyi simekiweke ehenhla ka Vugingirikelaxisati (*Feminism*). Nxopelo wa vugingirikelaxisati wa matsalwa i thiyori leyi humeselaka no andlala erivaleni leswaku matsalwa, ya swa nomu kumbe yo tsariwa ya ni mboyamelotlhelorin'we hikuva ya hlamusela vaxisati no va paluxa hindlela yo biha. Vaxisati va kumeka va tekeriwa ebodhleleni hikokwalaho ka rimbewu ra vona. Leswi swi seketeriwa hi Peck na Coyle (1984:151), hi ku va va hlamusela nxopelo wa vugingirikelaxisati wa matsalwa hindlela leyi: *"The theory that demonstrates that literature is sexist in the portrayal of women with showing how texts reveal injustices of a male society where women are regarded as inferior."*

Ntshaho lowu nga laha henhla na wona wu tiyisisa leswaku matsalwa ya ni mboyamelotlhelorin'we ro hlamusela vaxisati tanihi vanhu lava va nga pfuneki nchumu no va va nga ri va nkoka etikweni kumbe erixakeni. Xin'wana lexi boxiwaka hi ntshaho lowu nga laha henhla i mhaka ya leswaku nkalandzingano lowu wu nga kona etikweni a hi wa ntumbuluko kambe wu lo endliwa hi vanhu. Hileswaku, mboyamelotlhelorin'we lowu nga kona wu ve kona hikokwalaho ka vanhu ku nga ri ntumbuluko. Leswi swi humelerisiwa hi Green na Kahn (1985:1) loko vona va vula leswi:

Feminist literary criticism is one branch of interdisciplinary enquiry which takes gender as a fundamental organising category of experience. This enquiry holds two related premises about gender. One is that the inequality of the sexes is neither a biological given nor a divine mandate, but a culture construct, and therefore a proper subject of study for any humanistic discipline. The second is that the male perspective, assumed to be 'universal' has dominated fields of knowledge, shaping their paradigms and methods.

Ntshaho lowu wu nga laha henhla wu katsakanya nxopaxopo wa vugingirikelaxisati wa matswalwa tanihi nchumu wo karhi lowu wu tumbuluxiweke hi munhu hi ku landza

ndhavuko wo karhi lowu tekaka vaxisati va nga ri vanhu va nchumu no va vonela ebodhleleni. Laha wu gimetaka hi ku boxa leswaku nkalandzingano kun'we na mboyamelotlhelorin'we a wu le ka rixaka kumbe tiko rin'we kambe i wa misava hinkwayo. Lexi xi kondleteleke ku hlawuriwa no tirhisiwa ka thiyori leyi i ku va yi humesela erivaleni tindlela to biha leti vaxisati va hlamuseriwaka ha tona. Laha yi boxaka leswaku endlelo leri a ri basangi naswona a hi ra ntumbuluko kambe ri tumbuluxiwile hi vanhu hi swikongomelo swa vona swo biha no huma endleleni. Leswi va lavaka ku swi tirhisa ku xanisa no tshikelela vaxisati. Hikokwalaho ka swivangelo leswi, thiyori leyi mulavisisi u vona ku ri yona leyi faneleke ku tirhisiwa ku n'wi pfuna ku humesela erivaleni swiendlo, migingiriko ni mitrho leyi vaxisati va paluxiwaka ku biha eka yona. Leswi ku nga mhaka yo biha swinene erixakeni ni le tikweni hi ku angarhela.

3.4 Maendlelo ya ndzavisiso

Maendlelo ya ndzavisiso ku va ku kongomisiwa eka endlelo leri hlawuriweke hi mulavisisi hi xikongomelo xo hlengeleta no hlela mahungu. Usinga (2020) loko a hlamusela maendlelo ya ndzavisiso yena u ya hlamusela tanihi endlelo leri hlawuleriweke ku humelerisa ndzavisiso wo karhi hindlela leyi angulanaka na swikongomelo swa ndzavisiso leswi fikeleriwaka hi ku kongoma eka ku hlamula swivutiso swa wona. Nhlamuselo leyi yi tiyisisiwa hi ya Leedy (1997:121) loyi a nge: *“methodology is merely an operational framework within which the facts are placed so that their meaning may be seen more clearly”*. Leedy na Ormrod (2001:14) na vona loko va nyika nhlamuselo ya maendlelo ya ndzavisiso va ri i: *“the general approach the researcher takes in carrying out the research project”*.

Ku suka eka tinhlamuselo leti nyikiweke hi swidyondzeki leswi tshahiweke laha henhla, swi hi fikisa eka nhlamuselo ya leswaku maendlelo ya ndzavisiso i maendlelo yo hlengeleta mahungu hindlela leyi leteriwaka hi makunguhatelo ku kumisisa tinhlamulo ta swivutiso leswi fikisaka eka xikongomelokulu xa ndzavisiso.

Hi ku angarhela, milavisiso yi nga ha teka xivumbeko xa maendlelo ya nhlayo (*quantitative method*) kumbe maendlelo ya nkoka (*qualitative method*). Ndzavisiso lowu wu landzelela xivumbeko xa maendlelo ya nkoka. Maendlelo ya nkoka ya kongomisiwa eka ku hlengeleta, ku hlamusela ni ku xopaxopa mahungu hi ku nyika

tinhlamuselo to enta ta mhaka leyi lavisisiwaka. Xa kahle hi maendlelo ya muxaka lowu hileswi ya kongomisaka eka mavonelo ya munhu xikan'we ni nsusumeto wa yena eka mhaka leyi a lavisisaka hi yona. Mhaka ya mavonelo ya mulavisisi ya seketeriwa hi Patton (2002) loko a ku *"Qualitative research is characterised by its aims, which relate to understanding some aspect of social life, and its methods which (in general) generate words, rather than numbers, as data for analysis."*

Maendlelo lawa ya khumba ku va ndzavisiso wu ri lowu kunguhatiweke kahle no tlhela wu longoloxiwa hindlela leyi nga ta fikelerisa eka swikongomelokulu swa ndzavisiso. Eka maendlelo ya muxaka lowu wa maendlelo ya nkoka a ku tirhisiwi tinhlayo kambe ku tirhisiwa marito. Marito lawa hi wona lawa ya tirhisiwaka tanihi mahungu ya ndzavisiso. Tlandlakambirhi, xihlawulekisi xa ku tirhisiwa ka marito ehandle ko tirhisa tinhlayo hi xona xihlawulekisikulu xa maendlelo ya nkoka. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Brynard na Hanekom (1997:29) loko va ku:

Research which produces descriptive data, generally people's own written or spoken words. By its nature, the qualitative research method involves collecting, analysing and interpreting data by observing what participants do and say. It also involves an interpretive, naturalistic approach to the word.

Ntshaho wa Brynard na Hanekom (1997) lowu nga laha henhla wu boxa leswaku maendlelo ya nkoka hi lawa ya hlamuselaka mahungu hi xiheri, lawa hakanyingi ya nga switsariwa kumbe swa nomu ya tlhela ya hleriwa no xoperiwa hi tindlela to hambanahambana. Xa nkoka ha wona hileswaku ya hlela no hlamusela leswi endliwaka hi vatekaxiave kun'we na leswi va swi endlaka. Eku hleleni loku, ku va ku nga tirhisiwi tinhlayo kambe ku va ku tirhisiwa marito. Nhlamuselo leyi yi tlhela yi tshikeleriwa hi Creswell (1994:2) loko a ku: *"An enquiry process of understanding a social human problem, based on building a complex, holistic picture, formed with words, reporting detailed views of informants, and conducted in natural setting."*

Ntshaho lowu nga laha henhla wu tshikelela leswaku maendlelo ya nkoka ya angarhela mbalango wa matshamelo ya vanhu kun'we na swiphiqo swa vona, hi ku landza nsohensohe wa angarhelo lowu nyikaka xifaniso lexi lukiweke no va na ntiyiso wa ntumbuluko. Andlalo lowu nyikiwaka wu nyikiwa hi xiviko xa muxaka lowu wu nyikiwa hi andlalo wa swa nomu.

Swivangelo swo hlawula maendlelo ya nkoka eka ndzavisiso lowu swi katsa ku va ya nga khumbi kumbe ku katsa tinhlayo. Ku va ya xopela marito kumbe leswi vuriwaka hi vatekaxiave na ku hlela migingiriko ni swiendlo swa vona hi swona swi endlike leswaku ku tirhisiwa maendlelo lawa.

3.5 Sampulu

Ku humelela ka ndzavisiso wun'wana na wu'nwana swi va kona hikokwalaho ka sampulu leyi nga hlawuriwa ku va yi tirhisiwa eka ndzavisiso. Sampulu ya ndzavisiso ku kongomisiwa eka ku hlawula mahungu lawa ya hlengeletiwaka hi xikongomelo xo ya hlela leswaku ku ta kota ku fikeleriwa xikongomelo xa ndzavisiso. Xin'wana xikongomelokulu xa sampulu i ku tirhisa ntlawa wutsongo wa vatekaxiave tanihi swiehleketeleriwa leswi kongomaka eka nhlokomhaka ya ndzavisiso. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Usinga (2020:35) loko a ku: "Sampulu eka ndzavisiso i mahungu lama hlengeletaweke hi xikongomelo xa ku ya xopaxopa ku kota ku fikelela swikongomelo swa wona". Hi swikongomelo swa wona u vula ku hlamula swivutiso swa ndzavisiso. Usinga (2020) u gimeta mhaka ya sampulu hi ku boxa leswaku mulavisisi a nga boheki ku lavisisa swihlawuriwa hinkwaswo kambe u boheka ku hlawula leswi swi nga ta n'wi fikisa eka ku hlamula swivutiso swa ndzavisiso. Nhlamuselo leyi yi tiyisisiwa hi Mgaga (2014: 46) loko a ku: "*Sampling is a process of selecting a small number of participants from a pool of the target population*". Nhlamuselo ya Mgaga (2014) yi boxa ku hlawula nhlayo yitsongo eka leyo tala eka vatekaxiave eka ndzavisiso. Leswi kombaka leswaku eka ndzavisiso a ko tekeleriwa ku teka vanhu kumbe michumu yin'wana na yin'wana leswaku yi va xiphemu xa ndzavisiso, e-e, mulavisisi o hlawula kunene.

Eka ndzavisiso lowu ku tirhisiwile sampulu yo hlawula hi xikongomelo leyi vuriwaka *purposive sampling* hi Xinghezi. Sampulu yo hlawula hi xikongomelo ya hlamuseriwa hi Leady na Ormrod (2005:206) hindlela leyi:

In purposive sampling, people or other units are chosen, as the name implies for a particular purpose. It may be appropriate for certain research problems, for instance, we might choose people who we have decided are "typical" of a group or those who represent diverse perspective on an issue.

Ntshaho lowu wu nga laha henhla wu boxa leswaku eka sampulu yo hlawula hi xikongomelo, mulavisisi u hlawula vatekaxiave hikokwalaho ka xikongomelo xo karhi. Hileswaku, loko a hlawula vanhu kumbe switekaxiave swa ndzavisiso, u va a rhangle hi ku tiva xivangelo xo va hlawula.

Eka ndzavisiso lowu mulavisisi u hlawurile ku tirhisa sampulu yo hlawula hi xikongomelo hikuva ya kongomisa no tshikelela ka ku hlawula vatekaxiave exikarhi ka van'wana, laha ku nga ta hlawuriwa vaxisati vokarhi ku siyiwa van'wana. Nakambe, mulavisisi u hlawurile ku tirhisa sampulu yo hlawula hi xikongomelo tanihileswi ya koxoka leswaku mulavisisi a hlawula mikongomelo yo karhi exikarhi ka yin'wana ku endlela ku fikelela swikongomelo swa ndzavisiso wa yena.

Sampulu yo hlawula hi xikongomelo yi tirhisiwile ku hlawula vatlangi vaxisati ntsena lava va nga Vatsonga no tlhela va landzelela mfuwo, ndhavuko ni mikhuva ya Vatsonga. Vaxisati lava va katsa Jorjina, Mevhasi, Mihloti, Karlina, Mawisa, Betsa, Kokwana Basopa na Duduzile. Vatlangi swo tanihi Mošupologo na Fihliwe va siyiwile hikuva migingiriko leyi va yi endlaka eka ntlango yi nga leyi nga ta ka yi nga pfuni ku fikelerisa swikongomelo swa ndzavisiso.

3.6 Switekaxiave eka ndzavisiso

Switekaxiave eka ndzavisiso ku kongomisiwa eka vahlawuriwa kumbe swihlawuriwa leswi mulavisisi a swi hlawuleke eka ndzavisiso wa yena. Mgaga (2014:47) u seketela mhaka leyi hi ku vula marito lawa, *“Population refers to the entire segment selected by the researcher for research study”*. Mganga (2014) u seketeriwa hi Welman na van'wana (2005:52) loko va ku: *“The study objects and consists of individuals, groups, organisations, human products and events, or the conditions to which they are exposed.”*

Leswi swi hi fikisa eka ku twisisa mhaka ya leswaku vatekaxiave ku nga ha va munhu un'we, ntlawa wa vanhu, switumbuluxiwa swa vanhu kumbe ntlango wo karhi lowu va tingheneleriseke eka wona. Eka ndzavisiso lowu, vatekaxiave i vatlangi vaxisati eka ntlango wo tlanga hi ku siyerisana wa *Mina hi mina*. Laha mulavisisi a nga ta lavisisa swiendlo, migingiriko ni mitirho leyi va yi tirhaka eka ntlango tanihi ndlela yo va paluxa. Hileswaku, migingiriko, swiendlo ni mitirho leyi va yi tirhaka swi va paluxa va ri vanhu va jhani.

3.7 Mahlengeletelo na mahlelelo ya mahungu

3.7.1 Mahlengeletelo ya mahungu

Mahungu i swihungwahungwana swa vuxokoxoko leswi swi nga hlengeletiwaka hi ku tirhisa maendlelo ya purayimari (*primary inquiry*) na ya sekondari (*secondary inquiry*) lawa ya endliwaka hi xikongomelo xo karhi. Leswi swi seketeriwa hi Mgaga (2020:45) loko a ku: *“Data are pieces of information that can be acquired through primary or secondary inquiry in order to serve a particular purpose.”*

Ntshaho lowu wu nga laha henhla wu boxa leswaku mahungu ya huma eka swihlovo swimbirhi leswi mulavisisi a swi tirhisaka ku fikelela xikongomelo xo karhi. Mhaka leyi, yi hlamuseriwile kahle hi Polit na Beck (2004:716) loko va ku: *“data collection is the gathering of information to address a research problem”*. Polit na Beck (2004) loko va ya emahlweni va bova leswaku ku ni tinxaka tinharhu ta mahlengeletelo ya mahungu, ku nga ya *survey, observation* na *case study*.

Eka ndzavisiso lowu mahungu ma hlengeletiwile hi ku tirhisa endlelo ra khopasi (*corpus*). Endlelo ra khopasi hilaha ku hlengeletiwaka vuxokoxoko ku suka eka matsalwa mo karhi lama ma nga tsariwa kumbe ya huma eka swanomu. Maendlelo lama ya nga hlamuseriwa tanihi maendlelo ya sekondari lama tirhaka ku hlengeleta mahungu ku suka eka xitsariwa xin'we kumbe ku tlula. Leswi swi seketeriwa hi Meyer (2002:2) loko a ku

Corpus or Corpora is the collection of a single writer's work of writing about a particular subject, or sometimes spoken material selected and ordered according to explicit linguistic criteria in order to be used as a sample of the language.

Ntshaho lowu nga laha henhla hi Meyer (2002) wu boxa leswaku eka maendlelo ya khopasi, ku hlengeletwa mahungu ku suka eka matsalwa mo karhi hambu ku ri vuxokoxoko lebyi humaka eka mivulavulo yo karhi hi xikongomelo xa ku komba vuvulavuri bya ririmi rolero. Eka ndzavisiso lowu, endlelo ra khopasi ri tirhisiwile ku hlengeleta mahungu lama nga swivono ku suka eka ntlango wa swiphemu wa *Mina hi mina*. Ntlango lowu lowu wu na kwalowu ka ku hundzu magidimune wa swiphemu laha

eka swona ku nga tsavuriwa swivono swo karhi leswi humelerisaka mapaluxelo ma vatlangi vaxisati.

3.7.2 Mahlelelo ya mahungu

Mahlelelo ya mahungu ya ndzavisiso i xiphemu lexi ndzavisiso wun'wana na wun'wana wu gimetaka haxona. Kuya hi Babbie na Mouton (2001) na Kothari (2004) mahlelelo ya mahungu ya ndzavisiso i endlelo leri humelerisiwaka hi ku ava mahungu ya ndzavisiso hi swiphemu leswi nga na swihlawulekisi leswi fanaka leswaku swi kota ku landzeleriseka kuya hi mikongomelo, tipatironi na mahumeleriselo ya swona kun'we na vuxaka lebyi vumbiweke exikarhi ka swona.

Mahungu eka ndzavisiso lowu ya hleriwile hi ku tirhisa endlelo ra nxopaxopo wa vundzeni bya mikongomelo, leri hi Xinghezi ri vuriwaka *Thematic Content Analysis*. Nxopaxopo wa vundzeni bya mikongomelo ku va ku kongomisiwa eka maendlelo ya nandzelelano lawa ya hlawulaka, ya khodaka no hlamusela mikongomelo leyi vuyelelaka eka matswalwa kumbe mahungu ya maendlelo ya nkoka. Leswi swi seketeriwa hi Özden (2024: 66) loko a ku: *“thematic content analysis (TCA) is a qualitative research method used to systematically identify, code, and interpret recurring themes within textual or qualitative data”*. Ntshaho wa Özden (2024) wu tiyisisa leswaku nxopaxopo wa vundzeni bya mikongomelo i endlelo ra nkoka leri hlelaka mimbuyeleyo ya mikongomelo eka matswala. Leswi vulaka leswaku yi hlela no valanga mikongomelo leyi vuyelelaka ematsalweni hi xikongomelo xo yi nxopaxopa.

Eka ndzavisiso lowu, mahungu ya hleriwile hi ku nxopela mikongomelo leyi vuyelelaka kutani yi vumba tinhlokomhakatsongo leti eka tona hi nga ta humesa leswi vaxisati va hlamuseriwaka ha kona. Ku hlawuriwile ku tirhisa yona hikuva yi hlamusela no andlala magoxa lawa mulavisisi a faneleke ku ya teka no ya landzelela loko a lava ku nxopaxopa mahungu, ku nga lawa na mulavisisi a nga ta ya landzelela eka ndzavisiso lowu. Mikongomelo leyi mahungu ya nga ta hleriwa ya huma eka tona hi leti landzeleka:

- I. Vavasati va xikhale (*tradional women*).
- II. Vurhangisavaxinuna (*patriarchal society*).

- III. Vavasati va ximanjhemanjhe (*modern women*).
- IV. Mitirho leyi averiwaka vaxisati (*roles assigned to women*).
- V. Mboyamelotlhelorin'we ni mavoneloman'we ya vaxisati (*stereotypes and biasness*).

3.8 Matikhomelo lamanene ya ndzavisiso

Ndzavisiso lowu wu tirhisile matsalwa ya swihlovo swo hambanahambana leswi katsaka na tsalwa ra ntlango wa *Mina hi mina* kun'we ni mikandziyiso ya wona leyi haxiweke emoyeni. Mikandziyiso kun'we ni tsalwa hi roxe swi kumiwile ku suka eka Nhlangoano wa Vuhaxi wa Afrika-Dzonga (SABC - *Munghana Lonene FM*) hi xikombelo no switirhisa hi mpfumelelo. Hikokwalaho, mulavisisi u bohekile ku landzelela milawu ya matikhomelo lamanene leyi yi vekiweke hi Yunivhesiti ya Afrika-Dzonga eku endleni ka ndzavisiso wa yena. U bohekile ku landzelela milawu hinkwayo leyi faneleke loko a nga se sungula ku endla ndzavisiso, laha a nga rhanga hi ku endla xikombelo xa mpfumelelo wo endla ndzavisiso. Mulavisisi u vonile no tiyisisa leswaku swihlovo hinkwaswo leswi a swi tirhiseke ku tsala ndzavisiso u swi tshahile hi mfanelo no tirhisa maendlelo yo tshaha lama ma faneleke.

3.9 Switsandzekisi, mindzilekano, na swiehleketelelwa swa ndzavisiso

3.9.1 Switsandzekisi swa ndzavisiso

Eka ndzavisiso lowu, mulavisisi u vonile swi fanerile ku boxa switsandzekisi swi nga ri swingani leswi swi nga endleka leswaku ndzavisiso wa yena languteka wu ri ni mboyamelotlhelorin'we kumbe wu khumile. Xin'wana xa switsandzekisi leswi i mfumaleko wa swiphemu swo helela leswi kandziyisiweke no haxiwa emoyeni. Mulavusisi u kumile no yingisela ntsena swiphemu leswi swi nga kona eka webusayiti ya *Munghana Lonene FM* leswi swi nga tatiki xandla. Hikokwalaho ka sweswo, mulavisisi u vona swi fanerile ku boxa xitsandzekisi lexi leswaku swi va erivaleni leswaku a hi swiphemu hinkwaswo swa ntlango wa *Mina hi mina* leswi a nga swi tirhisaka kambe ko va swa makumenkombon'we ntsena.

Nakambe, mulavisisi u lo yingisela kunene swiphemu kutani a tsala leswi a switwaka ku suka eka mikandziyiso. Leswi vulaka leswaku a nga kumangi tsalwa ra ntlango rona ha roxe kambe u lo tirhisa vutivi, ntokoto ni xikili xo tsala ntlango ku ehleketelela swivono hi ku landza matsalelo ya ntlango wa rhadiyo.

3.9.2 Mindzilekano ya ndzavisiso

Mhaka ya xirhangani i ku, ndzavisiso lowu wu hleriwile no xopaxopiwa tanihi ntlango wa rhadiyo wo tlanga hi ku siyerisana wa *Mina hi mina* lowu haxiwaka eka *Munghana Lonene FM* ntsena. Hi marito man'wana, ku hleriwile no xopaxoperiwa ntsena ntlango wa *Mina hi mina*. Xavumbirhi, ku hlawuriwile vatlangi vaxisati vo karhi lava hikuya hi mulavisisi, va fikelelaka no humesela swilaveko swa ndzavisiso lowu erivaleni. Hi marito man'wana, vaxisati lava xoperiweke hi lava va pfunetaka no humesela erivaleni xikongomelokulu xa ndzavisiso. Leswi swi hi byela leswaku a hi vatlangi va xisati hinkwavo lava va nga xoperiwa, kambe ku lo hlawuriwa vo karhi.

3.9.3 Swiehleketelwa swa ndzavisiso

Eka ndzavisiso lowu, swiehleketeleriwa leswi mulavisisi a swi ehleketelelaka i swa ku va eka ndzavisiso lowu ku ta kumeka leswaku vaxisati va paluxiwa hi tindlela to biha. Vaxisati va tekekeriwa ebodheleni no tsan'wiwa tanihi vanhu. Kasi hitlhelo mulavisisi u tlhela a ehleketelela leswaku van'wana vaxisati eka *Mina hi mina* va nga va va paluxiwile ku hambana hikokwalaho ka swivangelo swo hambanahambana leswi nga kona endzhaku ka mfumo wa xidemokirasi wa 1994. Leswi ko va swin'wana swa swiehleketelwa leswi mulavisisi a ngo swi enhleketa ku a nga ha hlangana na swona eka ndzavisiso lowu wa ku paluxiwa ka vaxisati eka ntlango wa *Mina hi mina*.

3.10 Nkatsakanyo wa ndzima

Hi ku songasonga, ndzima leyi yi angarhelile dizayini ya ndzavisiso hi ku yi hlamusela. Laha ku hlamuseriweke swiphemu leswi bohaka leswaku ndzavisiso wun'wana na wun'wana wu va na swona loko wu ta va wu fikelerile swilaveko swa ndzavisiso. Ku suka kona ku hlamuseriwile rimba ra thiyori leyi yi nga ta tirhisiwa eka ndzavisiso lowu. Ku boxiwile leswaku eka ndzavisiso lowu ku ta tirhisa rimba ra thiyori ya

vugingirikelaxisati leyi yi lwisanaka ni ku tshikelelriwa ka vaxisati eka swiyenge swo hambanahambana swa vutomi. Thiyori ya Vugingirikelaxisati ku boxiwile leswaku yi ta tirhisana kun'we ni ya nxopaxopo wa vugingirikelaxisati wa matsalwa. Thiyori ya nxopaxopo wa vugingirikelaxisati wa matsalwa yi hlamuseriwa ku va yi valanga eka mapaluxiwelo ya vaxisati hi ndlela yo biha laha yi boxaka leswaku endlelo leri a ri sasekangi naswona ri na mboyametlhelorin'we. Mulavisisi u andlarile hilaha a nga ta tirhisa thiyori leyi ku xopela, hlela no humsesela erivani tindlela to biha leti vaxisati va paluxiwaka ha tona.

Ndzima leyi yi tlhele yi andlala maendlelo ya ndzavisiso lawa ya nga tirhisiwa ku nga ya maendlelo ya nkoka. Maendlelo ya nkoka ya hlamuseriwile tanihi maendlelo lawa ya nga hleriki tinhlayo kambe ya nxopaxopaka matsalwa ni mimbulavulo ya vanhu. Ku yisa emahlweni, ku nyikiwile nhlamuselo ya theme ra sampulu eka ndzavisiso kun'we no hlamuselo sampulu leyi yi nga ta tirhisiwa eka ndzavisiso lowu. Ku kombisiwile leswaku eka ndzavisiso lowu u tirhisiwile sampulu yo hlawula hi xikongomelo. Ku tlherile ku hlamuseriwa leswi endleke leswaku ku hlawuriwa vaxisati vo karhi tanihi vatekaxiave eka ndzavisiso na ku siyiwa van'wana. Ku kombisiwile leswaku vatekaxiave eka ndzavisiso lowu ku ta va ku kongomisiwile eka swiendlo, migingiriko ni mitirho leyi vaxisati va yi endlela eka ntlango wa *Mina hi mina*.

Mahlengeletelo ya mahungu ya hlamuserile laha ku nga boxiwa leswaku ku ta tirhisiwile endlelo ra khopasi ku hlengeleta mahungu ma ndzavisiso lawa ma nga swivono swa ntlango wa swiphemu wa *Mina hi mina*. Nakambe, ku kombisiwile leswaku mahungu lawa hlengeletiweke ya ta xopaxopiwile hi ku tirhisa maendlelo ya nxopaxopo wa vundzeni bya matsalwa hi ku valanga ehansi ka tinhlokomhakotsongo leti ti kumekeke. Ndzima leyi yi gimetiwele hi ku hlamusela switsandzekisi, mindzilekano na swiehleketeleriwa swa ndzavisiso.

NDZIMA YA VUMUNE

KU ANDLALA NA KU XOPAXOPA MAHUNGU

4.1 MANGHENELO

Ntlango wa *Mina hi mina* i ntlango wa rhadiyo lowu tlangiwaka hi ku siyerisana ka swiphemu naswona wu haxiwa eka *Munghana Lonene FM*. Ndzima leyi yi kongomisa eka ku xopaxopa mahungu ya ndzavisiso hi xikongomelo xo kombisa ndlela leyi vaxisati va paluxiwaka hakona eka ntlango lowu wa swiphemu. Xosungula, ku ta kaneriwa hi mboyamelotlhelotin'we ni mavoneloman'we ya vaxisati. Eka nhlokomhaka leyi, ku ta andlariwa tinhlokomhakatsongo leti kombisa ndlela leyi vaxisati va talaka ku paluxiwa hakona tanihi vanhu lava endlaka vugangu va ri evukatini, lava nga tshembekiki, lava rhandzaka ku hembra, na lava rhandzaka ngopfu mali.

Xa vumbirhi, ndzima leyi yi ta tlhela yi xopaxopa mahanyelo ya vaxisati va ximanguvalawa ku kombisa hilaha va paluxiwaka hakona tanihi vanhu lava tsan'waka no bakanyeriwa etlhelo hikwalaho ka ku hambana ka vona ni maendlelo, mikhuva, ni mitolovelo ya Vatsonga. Ku ta tlhela ku kombisa ndlela leyi vaxisati lava va voniwaka hakona tanihi vanhu lava titirhelaka ni ku tiyimela hi voxe.

Ku ya emahlweni, ndzima leyi yi ta tlhela yi kanela hi vurhangisavaxinuna tanihi mfumo lowu tlakusaka matimba ni vulawuri bya xinuna ku tlula bya xisati, swin'we ni xiyimo lexi vaxisati va xikhale va nga eka xona eka ntshamisano wa Vatsonga. Nakambe, ku ta andlariwa mitirho leyi hi ntolovelo yi averiwaka vaxisati eka vaaki. Eku gimeteni, ndzima leyi yi ta nyika nkatsakanyo wa timhaka hinkwato leti kaneriweke leswaku ku hlanganisiwa nkoka wa nxopaxopo lowu endlaweke.

4.2. Mboyamelotlhelotin'we ni mavoneloman'we ya vaxisati

Ku ya hi nhlokomhaka leyi nga laha henhla, vaxisati va paluxiwa hi ku tirhisa mboyamelotlhelotin'we ni mavoneloman'we lawa ya va endlaka va vonaka hi tindlela to biha no hamboloka swinene. Eka xiyimo lexi, vaxisati va tekiwa tanihi vanhu lava nga na mahanyelo yo fana naswona ngopfu-ngopfu lama voniwaka ma nga amukeleki eka ntshamisano. Mapengo (2023) u kombisa leswaku tinqhambi tin'wana ta Xitsonga

ti kombisa mboyamelotlhelorin'we eka vaxisati hikuva ti va fambelanisa no va vanhu va makwanga, ku pfumala mahanyelo lamanene, ku pfumala vutlhari, vugangu, ku lolowa, na ku pfumala ku tshembeka. Mhaka leyi yi tlhela yi seketeriwa hi Machaba (2011) na Mathye (2003) loko va vula leswaku *"In most Xitsonga literary works, be it poetry, drama, proverbs and idioms all have a stereotypical view on women and portray them as housewives, dependent, murderers and weak-minded."*

Leswi swi kombisa leswaku eka nhlokomhaka leyi, ku ta xopaxopiwa tindlela to hambanahambana leti vaxisati va paluxiwaka hatona hindlela yo biha eka ntlango wa *Mina hi mina*. Ku ta tlhela ku humesiwa tinhlokomhakatsongo to hlayanyana leti nga ta pfuna ku tlhantlha no kombisa mboyamelotlhelorin'we ni mavonelo lawa vaxisati va paluxiwaka hakona eka ntlango lowu.

4.2.1 Vaxisati va endla vugangu va ri evukatini

Vaxisati eka ntlango wa *Mina hi mina* va paluxiwa tanihi vanhu lava endlaka vugangu va ri evukatini. Eka ntlango lowu, vaxisati va kombisa ku nghena eka vuxaka bya le handle ni vavanuna van'wana hi nkarhi lowu va ha tshamaka ni vanuna va vona. Mahanyelo lawa ya paluxiwa tanihi leswi endlaka leswaku vaxisati va huma emutini va ya rhandzana ni vavanuna van'wana, hambileswi va nga ha ri evukatini. Eka ndhavuko wa Vatsonga, ku endla vugangu ka wansati swi tekiwa tanihi endlelo ro biha swinene naswona swa nyefuriwa swinene. Mawela (1994) na yena u kombisa leswaku ku endla vugangu ka wansati a hi mhaka leyi amukelekaka eka vaaki. Endlelo leri ri sandziwa hikuva ri tekiwa tanihi nchumu lowu onhaka ni ku dlaya muti, ku sala ku ri marhumbi ntsena. Leswi swi tlhela swi tiyisiwa hi xivuriso xa Xitsonga lexi nge, *"Muti i wansati,"* lexi vulaka leswaku nkoka wa ku aka ni ku hlayisa muti wu le ka wansati. Hikwalaho, loko wansati a huma a ya endla vugangu, swi voniwa onge u onha muti wa yena ematshan'weni yo wu aka tanihilaha a languteriweke hakona.

Lexi xi tlhela xi vonaka xi hlamarisa eka mhaka leyi, hileswaku eka ndhavuko wun'wana wa Vatsonga, swi tikomba onge ku va wanuna a va ni vavasati vo tala swa amukeleka ku tlula loko swi endlwa hi wansati. Leswi swi seketeriwa hi xivuriso lexi nge, *"Wanuna i n'hwembe wa nava,"* lexi endlaka leswaku vunyingi bya vavasati eka wanuna byi voniwa tanihi nchumu lowu tolovelekeke. Eka *Mina hi mina*, ximunhuhatwa xa xisati Karlina xi paluxiwa tanihi wa xisati loyi a endlaka vugangu loko a ha ri

evukatini bya ka Baloyi. U kombisiwa a ri karhi a va na vuxaka na Venter, loyi a nga xigangu xa yena. Eka rin'wana ra masiku, Karlina u kumeka a etlele endlwini ya Venter, leswi kombisaka leswaku u siye nuna wa yena ekaya a ya tshama ni xigangu xa yena. Eka xiphemu lexi tlangeke hi siku ra 08/05/2016, Karlina u kombisa mahanyelo lawa ya vugangu exikarhi ka yena na Venter hi ndlela leyi landzelaka:

SFX: KU KENKELA KA TIHUKU NIMIXO

Venter: *Ooh...oh good morning my sweetheart.*

[Ooh... oh i mixo lowunene xiluva xa mbilu ya mina.]

SFX: NTSWONTSWA

Karlina: *(a hlamala) Ah... se rixile?! A ni ri vonanga ku se rixile ma swi tiva.*

Venter: *Why... why u...*

[Hikokwalaho...hikokwalaho ka yini u...]

SFX: KU TLAKULERIWA KA TIBEKE LETI RHWALIWAKA

Venter: *Why swi komba ku ri u kwatile?*

[Hikokwalaho ka yini swi ti komba ku u kwatile?]

Karlina: *No, [hayi] a ni kwatanga-*

Venter: *-e...*

Karlina: *Eish, a ni kwatanga Mr Venter.*

SFX: KU ZIPIWA KA BENGE

Venter: *What's wrong? [Ku onhakile yini?]*

Karlina: *Yini?!*

Venter: *Why, why u longa, u ya kwihi?*

[Hikokwalahokayini u longa, u ya kwihi?]

Karlina: *(a kanakana) Eish, you won't understand.*

[Eish, a wu nge swi twisisi.]

Venter: *No, why, tell me, try me...*

[Hayi... e-e, ni byele, ni ringete u vona loko ku ve ni nge swi twisisi.]

Karlina: -Ni lava ku tlhela mani, *I feel so guilty.*

[-Ni lava ku tlhela mani, ni titwa nandzu.]

Venter: U tlhelela kwihi?

Karlina: Wa tiva ku va ni fambile ni siya Boncisi, a ni titwi kahle Mr Venter

Venter: Kasi a ni nga ku khomi kahle na?

Karlina: A hi mhaka ya swona *Mr Venter*

Venter: E...

Karlina: No, no twa inga ri swin'wana a swi fambi kahle, ku na swin'wana ni nga swi fambisiki kahle.

Venter: Maar

Karlina: *It does not feel all right*

[Swi twala swi hoxekile]

Venter: -a ni nga ku *khomi* kahle na?

Karlina: Mi ni khoma kahle, ni siyile wanuna wun'wana endliwni. Phela na vumunhu bya vuya la ka mina loko ni tshamile

Venter: *You feel guilty.* U vona ku Boncisi a ri *guilty* loko a ku xanisa everyday?

[U titwa nandzu? U vona yena Boncisi a titwa nandzu loko a ri karhi a ku xanisa masiku hinkwawo?]

Karlina: *Mr Venter*, ni wansati mina, mi nge swi twisisi. *Ene eish...*

Venter: *No, man, leave your staff*, tshama la, na mina man. Hi mina ni ku khomaka kahle. Boncisi u ta ku xanisa loko u tlhelela ka yena,

No...no you must live with the people who loves you.

[Hayi mani, tshika tibege teto, tshama la, na mina. Hi mina ni ku khomaka kahle. Boncisi u ta ku xanisa loko u tlhelela ka yena...no. u fanele ku hanya na vanhu lava va ku rhandzaka.]

Karlina: A ni ali, mara ...*eish*...

Venter: -*Maar, are you going to be happy when you return to Boncisi?*

[Kambe u ta ya tsaka loko wo tlhelela ka Boncisi ke?]

Karlina: *A'm not sure*, mara ni *happy* na loko ni ri la na, hi ku sweswi ni *filler guilty* loko ni ri la, a ni swi tivi ku ri ni fanele ni endla njhani...mina...mina!

[A ni swi tivi, kambe ni tsakile sweswi ni nga laha na?! hi ku sweswi

se ni titwa nandzu loko niri lani. A ni swi tivi ku ni fanele ni endla njhani ... mina ... mina ...]

Venter: No, *put your bags down*, no u nga fambi, wa swi tiva ku ni ku rhandza njhani na?

[Hayi u nga fambi, veka tibeke ta wena ehansi. Wa switiva ku ni ku rhandza njhani na?]

Karlina: A ni ali swona, a swi endli!!!

Venter: *Look how he treats your son*. A ni ku twisisi mina.

[Vona ku u khoma njhani jaha ra wena. wena wa tiva a ni ku twisisi.]

Karlina: *Mr Venter*, n'wina himpela mani rhandza?

Venter: Ni ku rhandza ngopfu!

Karlina: Mi n'wi teka njhani munhu wo suka ka wanuna un'wana a ta ka

n'wina.

Venter: No...no... i vutomi, i vutomi. Ni nge hlawuri ku u na nuna kumbe a wu ba nuna. *If I love a woman, I love her.*

[E-e, i vutomi... i vutomi. Ni nge hlawuri ku u na nuna kumbe a wu ba nuna. Loko ni rhandza wansati, na n'wi rhandza.]

Karlina: Ayi, mara ... a swi endli swona ...

Venter: No... no tshama lani, ni ku rhandzangopfu! *I will treat you good*
[E-e, wena tshama lani, ni ku rhandza ngopfu. Ni ta ku khoma kahle.]

Karlina: Phela na vanhu va a hleketa ku ni vona leswi mi nga mulungu.

Venter: U nga nghenisi sweswo.

Karlina: Hileswi vanhu va swi nghenisaku.

Venter: *Hawwaaa!*

Karlina: Na loko ni famba la switarhateni vanhu ve ni vona mali.

Venter: *Maar* mina na swi tiva ku a wu lavi mali ntsena.

Karlina: Se hi ta va byerisa ku yini vanhu ku a hi leswi va swi hleketaku.

Venter: A hi na mhaka na vanhu.

Karlina: Hi hanya hi vona.

Venter: *No, hayi khona.*

Karlina: Mina ...mina mina...

Venter: *No, tshama la, put your bags down.*

[E-e, tshama la, veka tibenge ehansi.]

Karlina: A ni swi tivi no ri n'wana wa mina u ri yini loko a ni vona ni endla swilo swa so?

Venter: *No, you must not listen to other people!*

[Hayi, a wu fanelanga ku yingisela vanhu van'wana.]

Karlina: -a hi *other people*.

[-a hi vanhu van'wana.]

Venter: I n'wana wa wena, *maar* na mina ni ta n'wi khoma kahle.

BRIGE MUSIC

Nkatsakanyo wa xivono

Xivono lexi xi kombisa Karlina tanihi wansati loyi a endlaka vugangu na Venter. Eka xiyimo lexi, Karlina u ya endlwini ya Venter laha a hetelelaka hi ku siya vurhongo kona, kasi ekaya u siye nuna wa yena Boncisi. Leswi swi kombisa leswaku Karlina u nghene eka vuxaka bya le handle hambileswi a nga wansati wa munhu naswona a ha tshama evukatini. Mhaka leyi yi tlhela yi kombisa leswaku na yena Karlina wa swi tiva leswaku leswi a swi endlaka a swi lulamangi naswona a swi fambisani ni mahanyelo lama languteriweke eka wansati wa muti.

Nxopaxopo wa xivono

Karlina u paluxiwa tanihi wansati loyi a endlaka vugangu na Venter loko a ha ri nsati wa Boncisi naswona a ha tshama emutini wun'we ni nuna wakwe. Eka xivono lexi, Karlina u kumeka a ri endlwini ya xigangu xa yena, Venter, laha a nga tlhela a tela hi ku hlalala leswaku dyambu se ri xile yena a nga ri vonangi. Leswi swi kombisa leswaku a ku nga ri makungu ya yena ku va a tshama nkarhi wo leha ku fika laha a nga ta voniwa hi vanhu. Hikuya hi yena, a a lava ku tlhelela ekaya hi xihatla leswaku a nga voniwi, kambe xirhongwana xi endle leswaku a hetelela a byi faya endlwini ya wanuna un'wana. Hambileswi a nga nghena eka vugangu lebyi, marito ya yena ya kombisa leswaku leswi a swi n'wi khomangi kahle naswona u sungula ku titwa nandzu hi leswi a nga swi endla. Leswi swi vonaka kahle loko a ku:

Karlina: (a hlalala) Ah ... se rixile?! A ni ri vonanga
ku se rixile ma swi tiva.

Marito lawa ya kombisa ku hlalala ni ku vellela ka Karlina loko a lemuka leswaku nkarhi wu fambile ngopfu a ha ri endlwini ya Venter. Leswi swi tlhela swi kombisa leswaku a a lava ku tlhelela ka nuna wa yena Boncisi a nga si voniwa. Ku titwa nandzu ka yena ku tlhela ku tiyisiwa hi marito lama nge:

Karlina: -Ni lava ku tlhela mani, *I feel so guilty*.

[-Ni lava ku tlhela mani, ni titwa nandzu]

Ku titwa nandzu loku ku kombisa leswaku na yena Karlina wa swi lemuka leswaku mahanyelo lawa ya vugangu ni vusopfa lebyi a nga byi endla a byi amukeleki eka nkoka wa vukati ni ndhavuko wa Vatsonga. Ku ya etlela endlwini ya xigangu xa yena, a tlhela a siya vurhongo kona, swi kombisa ku huma endleleni swinene eka mahanyelo lama languteriweke eka wansati wa muti. Leswi swi tlhela swi kombisa leswaku na yena n'wini wa swi vona leswaku leswi a swi endlaka i vusopfa lebyi nga amukelekiki. Leswi u tlhela a swi tiyisisa loko aku:

Karlina: Mi ni khoma kahle, ni siyile wanuna wun'wana endlwini. Phela na vumunhu bya vuya la ka mina loko ni tshamile.

Eka ntshaho lowu nga laha henhla, Karlina u tiyisisa leswaku u humile emutini wa yena a ya etlela endlwini ya xigangu xa yena, Venter, kasi nuna wa yena Boncisi u sale ekaya. Leswi swi kombisa leswaku Karlina na yena n'wini wa swi lemuka leswaku swiendlo leswi a swi endlaka a swi fambisani ni vumunhu lebyi languteriweke eka wansati wa muti, kambe swi kombisa mahanyelo lama hambukeke swinene.

Nakambe, Karlina u tlhela a kombisa leswaku na yena wa swi tiva leswaku vusopfa lebyi bya vugangu a byi lulamangi naswona byi nga khumba ni vana. Leswi swi vonaka loko a ku:

Karlina: A ni swi tiva no ri n'wana wa mina u ri yini loko a ni vona ni endla swilo swa so?

Hi marito lama nge "swilo swa so," Karlina u kongomisa eka vugangu lebyi a byi endlaka na Venter loko a ha ri evukatini. Leswi swi kombisa leswaku na yena wa swi tiva leswaku mahanyelo lawa a ma nge amukeleki naswona ma nga tisa tingana ni ku nyumisa eka vana va yena loko va nga swi tiva. Hindlela leyi, ximunhuhatwa lexi xi

paluxiwa tanihi munhu loyi a ngenaka eka mahanyelo lama nga hoxekangiki, kambe a tlhela a kombisa ku tisola ni ku titwa nandzu hikwalaho ka swiendlo swa yena.

Tlhandlakambirhi, mhaka ya vaxisati lava endlaka vugangu eka *Mina hi mina* a yi kongomisiwi eka Karlina ntsena. Ximunhuhatwa Mawisa na xona xi paluxiwa tanihi wansati loyi a endlaka vugangu loko a ha ri evukatini. Mawisa u kombisa ku ngena eka vuxaka bya le handle na Mapengo, loyi a nga xioxanayama xa nuna wa yena, Ndhavezitha Juwawa. Vugangu lebyi byi sungula hinkarhi lowu Ndhavezitha Juwawa a a khotswiwile a ri ejele, laha Mawisa a saleke a tshama ni Mapengo. Hi ku famba ka nkarhi, xihundla xa vuxaka lebyi xi sungula ku paluxeka, leswi endlaka leswaku Mapengo a sungula ku lava ku byi herisa hikwalaho ka ku chava leswi nga humelexela loko nuna wa Mawisa a nga swi tiva. Eka xiphemu lexi tlangeke hi ti 06/12/2016, mhaka leyi yi paluxiwa hi ndlela leyi landzelaka:

INT: KUN'WANA EKA NDHAWU YA LE XIHUNDLENI

Mawisa: *Eish, babe ... wa tiva a ni ku misini.*

[*Eish, murhandziwa... wa tiva a ni ku hleketile.*]

Mapengo: Ni na *problem* Mawisa.

[Ni na xiphiquho Mawisa.]

Mawisa: *Problem* ya yini?

[Xiphiquho xa yini?]

Mapengo: *Problem [xiphiquo]* yi kulukumba swinene, maendlelo lawawani a hi wona, hi twananile ku a hi tivani na nhlekani, mara *look now*, ku endleka yini?!

[Xiphiquho xi kulukumba swinene, maendlelo lawawani a hi wona, hi twananile ku a hi tivani na hlekani, mara vona sweswi ku endleka yini?]

Mawisa: Se mina ni fanele loko ni ku misa [hleketi], ni swi endlisa ku yini Mapengo?

Mapengo: *No...no...no...* [Hayi, e-e..., no ala,] hi twananile ku ha tikhoma. I xihundla mhaka leyi.

Mawisa: *Ok*, yi tava xihundla ku fika rini?

Mapengo: *Imagine* na swivanana le swa ha humaka mafi swa swi tiva ku ku mudyondzisi na Mhani Ndhavezitha... *come on man!*

[Swi hleketeni kahle na swivanana le swa ha humaka mafi swa swi tiva ku ... ku mudyondzisi na Mhani Ndhavezitha... tshika ku huhwa mani!]

Mawisa: Mara wena a wu hleketa ku swi ta helela kwihi?

Mapengo: Leswi ni nga vulavula swona a ku sunguleni, ni teri hi tumbela, hi tumbeta. *So, look now!* [Se vona sweswi!]

Mawisa: Se ni hlamuseli Mapengo, leswi Juwawa a nga vuya, ni ta ku vona hinkarhi muni?

Mapengo: No, hi ta yi vona ku hi ta yi huma njhan! *Because* [himhaka yo] tsundzuka mhaka yin'we, muyisa luya ku miyela lokuya u tumbetile swin'wanyana.

Mawisa: *(A kokela moya ehandle)* *Hey*, a ni swi tivi ku ri ni fanele ni swi endlisa ku yini.

Mapengo: Sweswi ni nga vurisa swona ekusunguleni, ku ri a hi tumbeti

Mawisa: Mara hi ta tumbeta-

Mapengo: -kumbe hi tshika xikan'we?

Mawisa: - *what?* [-yini?!]

Mapengo: *E! I mean* [ni vula ku] loko ho va hi hambana naswona, i ku va hi tiponisile.

Mawisa: *You are joking Mapengo!* U hleketa ku u ta tlanga hi mina? Loko

se u vona ku Juwawa u vuyile, u ta byela mina ku hi swi tshika ...

this time! I will expose you loko u nga ni tivi mina. [Mapengo wo tlanga sweswo! U hleketa ku u ta tlanga hi mina? Loko se u vona ku Juwawa u vuyile, u ta byela mina ku hi swi tshika ... hinkarhi lowu. Ni ta humesa ximanga esakeni loko u nga ni tivi mina.]

Mapengo: *Aaahh*, swo yini naa!

Mawisa: *Serious!* [Ni tiyisile!]

Mapengo: Loko se u ya ni *exposer* u lava ku ni dlayisa?

[Loko se u humesa ximanga esakeni u lava ku ni dlayisa?]

Mawisa: Ni kombela u ni khisa

Mapengo: *Come on....* [Tshika sweswo...]

Mawisa: Mapengo ni khisi! [ntswontswi!]

Mapengo: Hayi man, vona la tiphoda leto tshuka, ti ta kota ku ni damarhela!

Mawisa: Nyamutlha se u vona na tiphoda ka mina wena?

Mapengo: *No...* [Hayi...]

Mawisa: Ni ta ku endlela xitosi wa switiva?

Mapengo: Ni tweli vusiwana Mawisa, a ni nga swi endli sweswo!

Mawisa: Leswi tolo a ni ku khisa ke? A wu ni khisa. Ni kombela u ni khisa, leswi a wu ni khisisa swona khale!

Mapengo: A ni swi lavi!

Mawisa: Ni khisi!

SFX: **NTSWONTSWA**

Mawisa: Ni khisi swinene. *Again!* [nakambe!]

SFX: **NTSWONTSWA**

Mawisa: Hmmm! Wa swi vona ...

Mapengo: Ni tshemba no mbilu yi wile!

Mawisa: *Goodboy*, wa swi vona!
[Wa swi vona, u tirhile jaha ...]

Mapengo: Mara *babe please* [no kombela], a hi ringeti ku ku hlangana loku ku va ka xihundla.

Mawisa: A ni kombela ku hi nga ha vulavuli hi Juwawa, na ku kombela!

Mapengo: Ledyiya mina dyi ta ni dlaya man, phela dyi vurile ku mbyana yo dya matandza ya munhu dyi ta yi kuma!

Mawisa: Hi nga ha vulavuli hi mukhalabya luya please, mina ni lava *attention*, ni nhwenyana mina.
[Hi nga ha vulavuli hi mukhalabya luya, no kombela, mina ni lava tlhogomeriwa, ni nhwenyana mina.]

Mapengo: *Oh my goodness!* [Hikona ni file!]

SFX: **BRIDGE MUSIC**

Nkatsakanyo wa xivono

Ku vuya ka Ndhavezitha Juwawa hi le xitokisini ni ku lemuka ka yena hi ta vuxaka bya le handle lebyi nsati wa yena Mawisa a a byi endla swi vanga nkalatshamiseko exikarhi ka Mawisa na Mapengo. Leswi swi endla leswaku Mapengo a sungula ku lava ku herisa vuxaka lebyi bya xihundla hikwalaho ka ku chava leswi nga humelelaka endzhaku ka ku vuya ka Juwawa. Hambiswiritano, Mawisa a nga swi lavi leswaku vuxaka lebyi byi hela, kambe wa ha lava leswaku byi ya emahlweni hambileswi nuna wa yena a nga vuya ekaya.

Nxopaxopo wa xivono

Ku paluxiwa ka Mawisa tanihi wansati loyi a endlaka vugangu swi kombisa kahle hi njhekanjhekisano exikarhi ka yena na xigangu xa yena, Mapengo. Eka xivono lexi, Mapengo u kombisa ku vilela hikwalaho ka ku vuya ka Juwawa hi le xitokisini, kutani

a kombela leswaku vuxaka lebyi bya xihundla byi tlhela byi endliwa hi ku tumbela tanihi hilaha va nga twanana hakona loko byi sungula. Leswi swi kombisa leswaku Mapengo wa swi tiva leswaku leswi va swi endlaka a swi amukeleki naswona swi nga vanga swiphiqo loko swi nga paluxeka.

Eka nkarhi lowu fanaka, Mawisa u paluxiwa tanihi munhu loyi a nga tiyimiselangiki ku tshika vuxaka lebyi bya le handle hambileswi nuna wa yena a nga vuya ekaya ku suka ejele. Leswi swi kombisa leswaku ximunhuhatwa lexi xi nyikiwa xifaniso xa wansati loyi a hambukaka eka milawu ni nkoka wa vukati lebyi languteriweke eka ndhavuko wa Vatsonga. Hindlela leyi, ntlango lowu wu tirhisa ximunhuhatwa Mawisa ku kombisa hilaha vaxisati van'wana va paluxiwaka hakona tanihi vanhu lava ngenaka eka vugangu loko va ha ri evukatini, leswi endlaka leswaku ku va na ku kayivela ka ku tshembeka ni ku onhaka ka vuxaka bya vukati.:

Mapengo: *Problem* yi kulukumba swinene, maendlelo lawawani a hi wona, hi twananile ku a hi tivani na nhlekani, mara *look now*, ku endleka yini?!

Mawisa: Se mina ni fanele loko ni ku misa, ni swi endlisa ku yini Mapengo?

Mapengo: *No...no...no...* hi twananile ku ha tikhoma. I xihundla mhaka leyi.

Ntshaho lowu nga laha henhla, wu tiyisisa leswaku hakunene Mawisa u na vuxaka bya le handle na Mapengo, loyi a nga xigangu xa yena. Eka njhekanjhekisano lowu, swi le rivaleni leswaku vuxaka bya vona byi sekeriwe eka ntwanano wa ku rhandzana exihundleni. Mawisa u kombisa leswaku nkarhi hinkwawo loko a ehleketa hi Mapengo, swi kombisa leswaku wa ha n'wi rhandza naswona wa ha tiyimisele ku ya emahlweni ni vuxaka lebyi bya xihundla. Leswi swi tlhela swi kombisa leswaku u tsandzeka ku tikhoma ni ku hlayisa xihundla lexi hilaha va nga twanana hakona eku sunguleni.

Tlhandlakambirhi, Mawisa u paluxiwa tanihi munhu loyi a nga vilerisiwiki hi ku paluxeka ka xihundla xa vugangu bya vona, hikuva hikwalaho ka mahanyelo ya yena, mhaka leyi yi hetelela yi tiviwa ni hi vana lavantsongo. Leswi swi kombisa xiyimo xa vusopfa bya le henhla hikuva, tanihi nsati wa munhu loyi a nga evukatini, a languteriwile ku hlayisa xindzhuti xa muti wa yena ni ku kombisa ku tshembeka eka

nuna wa yena. Hambiswiritano, mahanyelo ya yena ya kombisa ku tsandzeka ku tikhoma ni ku tumbeta vuxaka lebyi bya le handle.

Mhaka leyi yi tlhela yi ya emahlweni yi tika loko Mawisa a sungula ku chavisa Mapengo endzhaku ka loko yena a ringanyete leswaku swi nga antswa va hambana hikwalaho ka ku chava leswaku mhaka leyi yi nga paluxeka swinene. Leswi swi kombisa leswaku Mawisa a nga swi lavi ku herisa vuxaka lebyi bya vugangu, kambe u lava leswaku byi ya emahlweni hambileswi byi nga vanga swiphiqo eka vukati bya yena. Hindlela leyi, ximunhuhatwa lexi xi paluxiwa tanihi wansati loyi a hambukaka swinene eka milawu ni nkoka wa vukati eka ndhavuko wa Vatsonga hindlela leyi:

Mapengo: - kumbe hi tshika xikan'we

Mawisa: - *what?*

Mapengo: E! *I mean* loko ho va hi hambana naswona, i ku va hi tiponisile

Mawisa: *You are joking* Mapengo! U hleketa ku u ta tlanga hi mina?! Loko se u vona ku Juwawa u vuyile, u ta byela mina ku hi swi tshika ... *this time! I will expose you* loko u nga ni tivi mina.

Leswi swi paluxa Mawisa tanihi wansati loyi a tiyimiseleke ku ya emahlweni ni vugangu bya yena hambiloko loyi a rhandzanaka na yena, Mapengo, a kombisa ku lava leswaku va hambana hikwalaho ka ku lemuka leswaku leswi va swi endlaka a swi lulamangi naswona swi nga veka vutomi bya vona enghozini. Hambiswiritano, Mawisa u kombisa leswaku a swi nge koteki leswaku vuxaka lebyi byi hela, hikuva u tiyimelela hi ku vula leswaku ku tirhisiwile mano ya ntswatsi leswaku a nga tshikiwi. Leswi swi kombisa leswaku ximunhuhatwa lexi xi nyikiwa xifaniso xa munhu loyi a khomekeke swinene eka vuxaka lebyi bya le handle naswona a nga tiyimiselangiki ku byi tshika.

Ku ya emahlweni, ku tshikelela ni ku tiyisisa leswaku Mawisa u paluxiwa tanihi wansati loyi a endlaka vugangu swi tlhela swi kombisiwa hi mbulavurisano exikarhi ka yena na Ngodwana. Eka mbulavulo lowu, mahanyelo ni maendlelo ya Mawisa ya tlhela ya humelerisiwa hindlela leyi tiyisaka leswaku vuxaka bya yena bya le handle byi hundzuke nchumu lowu amukeriweke hi yena naswona a nga ha kombisi ku tisola hi swona. Hindlela leyi, ntlango lowu wu ya emahlweni wu aka xifaniso xa Mawisa tanihi

wansati loyi a hambukaka eka nkoka wa ku tshembeka ni vukati lebyi languteriweke eka ndhavuko wa Vatsonga. Eka xiphemu lexi humeleleke hi ti06.02.2021, mbulavurisano lowu wu famba hindlela leyi landzelaka:

EXT: RIXILE - EMUTINI WA HOSI JUWAWA

Ngodwana: E, va kwini papa n'wana?

Mawisa: A va kona, Va humini mfundhisi.

Ngodwana: He!

Mawisa: A ni swi tivi ku va yile kwihi, mara a hi khale va ha ku suka.

Ngodwana: E, swa hlamarisa, a ri kwala Mapengo!

Mawisa: No, mufundhisi a ni ku mi vulavula hi Ndhavezitha.

Ngodwana: Ni vulavula hi papa n'wana.

Mawisa: Papa n'wana i Ndhavezitha.

Ngodwana: (a hleka) Haa! Papa wa n'wana wa wena i Ndhavezitha.

Mawisa: Mmmm! No ka ni nga tivi swilo leswi mi swi vulaka ku kumbe mi swi khoma eximoyeni ... a hi swona? Papa wa n'wana i Ndhavezitha.

Ngodwana: Mapengo i yini wa n'wana?

Mawisa: A hi nchumu na n'wana.

Ngodwana: Eya ka!

Mawisa: Mmm!

Ngodwana: Xi kwi xona xin'wanana, xi kwi?

Ngodwana: Mufundhisi a ni nga swi tivi ku-

Ngodwana: -Xifana na mani? xi fana na papa vahi? Ma hi poyila, hileswi a hi mi chumayilela swona ku hi vito ra Tatana, N'wana na ra Moya Lowo Kwetsima ivi xi kumeka xi ri na vapapa vanharhu?

Mawisa: A ni lavi ku endla xihoxo mufundhisi ni tikuma ni nga mi hlamulangi kahle, mi ri nandza wa Xikwembu. Kun'wana ni kombela mi ni hlawulela marito, ma ni tikisela ...

Ngodwana: Vamhani va kereke ya mina mi ... mi ... ma tipoyila hi! I n'wana wa mani, wa Ndhavezitha, wa Mapengo, wa Boncisi.

Mawisa: Yhii!

Ngodwana: Hiswona hi nga twa swona, a no ta ku ku byeleni ku *swi dumile*, Hiswona hi nga twa swona hala handle ku n'wana wa wena mhani wa kereke u na vapapa vanharhu.

Mawisa: Mara mufundhisi a na ma swi tiva ku vanhu a va tsakeli ku vona munhu un'wana a titsakerile na ndyangu wa yena. A ni ta va na ha ri lani loko ku ve n'wana i wa Mapengo kumbe a ri wa Boncisi

Ngodwana: Mapengo u ye kwihi?

Mawisa: A ni swi tivi mina!

Ngodwana: Eya ka!

Mawisa: A ni loko mi lava ku tiva ku Mapengo u ye kwihi mufundhisi a mi fanele mi vutisa Abigail.

Ngodwana: Vito ra n'wana i mani? I mani vito ra n'wana?

MUSIC: STING

Nkomiso wa xivono

Ngodwana u endzela Mawisa hi xikongomelo xo n'wi lemukisa hi mahungu ya mavarivari lama nga hangalaka eka vaaki, lama vulaka leswaku n'wana wa yena u na vatatana vanharhu. Leswi swi seketeriwa eka mhaka ya leswaku Mawisa u ngenile eka vuxaka bya vugangu na Boncisi na Mapengo, hambileswi a ha ri evukatini na Ndhavezitha Juwawa.

Nxopaxopo wa xivono

Mawisa u paluxiwa tanihi wansati loyi a endlaka vugangu na vavanuna vo hlayanyana loko a ha ri evukatini bya ka Ndhavezitha Juwawa. Mahanyelo lawa ya endla leswaku mhaka ya vutatana bya n'wana wa yena yi sala yi ri eka ku kanakanisiwa, hikuva a swi tiveki kahle leswaku i mani tatana wa ntiyiso. Ku hangalaka ka vuxaka lebyi bya vugangu eka vaaki va ka Basopa swi endla leswaku ku humelela mavarivari ya leswaku n'wana wa yena a nga va na vatatana vanharhu. Leswi swi kombisa hilaha mahanyelo ya Mawisa ma nga na nkoka eka ku onhaka ka xifaniso xa vukati. Leswi swi tiyisiwa hi marito ya Ngodwana loko a vula leswaku:

Ngodwana: Vamhani va kereke ya mina mi ... mi ... mati
poyila hi! I n'wana wa mani, wa Ndhavezitha,
wa Mapengo, wa Boncisi

Mawisa: Yhi!

Ngodwana: Hiswona hi nga twa swona, a no ta ku ku
byeleni ku *swi dumile*, Hi swona hi nga twa
swona hala handle ku n'wana wa wena mhani
wa kereke u na vapapa vanharhu.

Ntshaho lowu nga laha henhla, wu kombisa leswaku vugangu lebyi endlwaka hi Mawisa byi hetelela byi vange ku kanakana hi ta vutatana bya n'wana wa yena, laha swi nga ha tivekiki erivaleni leswaku i mani tatana wa ntiyiso. Hambileswi Mawisa a kombisaka ku hlamala loko a twa mahungu lawa, nxopaxopo wu kombisa leswaku a nga pfumali vutivi bya ntiyiso hi ta tatana wa n'wana, kambe ku hlamala ka yena ku tirhisiwa ntsena tanihi ndlela yo angarhela ku amukela leswi swi vuriwaka hi Ngodwana ni vaaki.

Hi ntiyiso, leswi swi kombisa leswaku Mawisa u na vuxaka bya vugangu lebyi nga na vavanuna vo hlayanyana, leswi endlaka leswaku wun'wana wa vavanuna lava ku va tatana wa n'wana wa yena ku nga ri nuna wa yena Ndhavezitha Juwawa. Hikwalaho, ntlango wu paluxa hilaha mahanyelo ya vugangu ya Mawisa ma endlaka leswaku ku va na ku kavanyeteka ka ntiyiso ni ku onhaka ka xifaniso xa vukati ni ndyangu eka vaaki.

4.2.2 Vaxisati a va tshembekangi

INT: ENDZENI KA YINDLU YA NGODWANA

Mapengo-

Jorjina: -mi nga twa ...

Ngodwana: -mi nga famba swin'we, i ya i ya khudzehela le ka vona wena.

Jorjina: Mina!

Ngodwana: Kaneta!

(BEAT)

Kaneta!

Jorjina: A ku zangi ku endleka nchumu musi.

Ngodwana: A ku endlekanga nchumu?

Jorjina: Mmmmm!

Ngodwana: Mara i fambini wena i ya ka Mapengo, haswona?

Jorjina: Hiswona!

Ngodwana: Na hundza kwalaho. Mhani wa Filimawo. I rhumerile mali wena, i rhumela vana va wena le, eMozambhiki u nga ni byelangi.

Haswona?

(PAUSE). Kaneta!

Jorjina: Hiswona.

Ngodwana: Ene a yi fikangi no fika mali yaleyo.

Jorjina: (*a hlamala*) yini?!

Ngodwana: Mhani wa Filimawo.

Jorjina: Sorry mbavo...

Ngodwana: Wena, wena, wena i le planini, [makungwini], wena a ni ri...

Jorjina: Sorry mbava wa Filimawo

Godwana: *Shhh!* yima ni ku byela. Miyela, loko ni vulavula u nga pfuli nomo

wa wena. I le planini wena, yo maka xitandi?

Jorjina: *(a rila)*

Ngodwana: Haswona? Haswona? U nga ni khumbi... haswona!

Jorjina: Mbava Filimawo!

Ngodwana: Haswona ki? I ta nghena la a ku nghena Boncisi, ni lava ku ku
hoxa ndeni bokisi ra mencisi Bokisi u nghena kona

Jorjina: A hi khulumeleteli!

Ngodwana: A ni khulumeleteli!

Jorjina: Mani...?

Ngodwana: Hoo ... swi lunghile, ho!

Jorjina: Mbava wa Khiyelani ... mbava wa Khiyelani!

Ngodwana: Ni mbava wa Khiyelani mina?

BRIDGE MUSIC

Nkomiso wa xivono

Ngodwana u phofula ta le makorhweni ya mbilu endzhaku ka loko a lemuka leswaku nsati wa yena, Jorjina, a nga tshembekangi eka timhaka to hlayanyana leti a ti endleke exihundleni. Eka xivono lexi, u kombisa ku vava ka yena hi ku kongomisa eka swiendlakalo swo hlayanyana leswi nga vanga ku onhaka ka ku tshembana exikarhi ka vona.

Nxopaxopo wa xivono

Ku nga tshembeki ka Jorjina ku paluxeka erivaleni hi ku vulavula ka Ngodwana, laha a kombisaka ku heliwa hi ku tshembana. Marito lama nge “a ni ku tshembile” ya kombisa ku cinca ka langutelo ka yena, laha khale a a n’wi teka tanihi munhu loyi a tshembekaka, kambe sweswi a nga ha n’wi tshembi. Leswi swi kombisa ku tshoveka ka vuxaka lebyi sekeriweke eka ku tshembana. Mhaka ya ku ka Jorjina a nga tshembekenga yi vhele yi humelela erivaleni hi ku pfula ka nomo wa Ngodwana:

Ngodwana: Mhani wa Filimawo!

Jorjina: Nuna wa mina!

Ngodwana: A ni ku i tshembhekile?

Jorjina: *Mu ri* yini mbava Hendlelani?!

Ngodwana: A ni ku i tshembhekile.

Jorjina: Manuku ni lo yini?

Ngodwana u tlhela a longoloxa swivangelo leswi endlaka leswaku a nga ha tshembi nsati wa yena. Xosungula, i mhaka ya leswaku Jorjina a nga n'wi byelangi hi ta munhu loyi a a ta n'wi byeletela leswaku a tshika, kambe u amukerile munhu loyi a nga si byela nuna wa yena. Leswi swi kombisa ku pfumala ku twanana ni ku vikiwa ka swilo leswi faneleke ku averiwa exikarhi ka vatekani. Xavumbirhi, Ngodwana u vula leswaku hi vusiku byin'wana Jorjina a a ya etlela endlwini ya mudyondzisi Mapengo, leswi swi engetelaka ku kanakana ka yena ni ku onha ku tshembana ka vukati bya vona. Hikwalaho ka swiendlakalo leswi, Ngodwana u hetelela a nga ha tshembi nsati wa yena, leswi tiyisisaka mboyamelotlhelorin'we lowu wu paluxaka vaxisati tanihi vanhu lava nga tshembekiki eka ntlango lowu. Leswi swi tiyisisiwa eka vulavurisa lowu landzelaka:

Ngodwana: A hi hundzi kwalaho. Ku na siku wena,
na loyi wa thicara Mapengo-

Jorjina: -mi nga twa ...

Ngodwana: -mi nga famba swin'we, i ya i ya
khudzehela leka vona wena

Jorjina: Mina!

Ngodwana: Kaneta! **(BEAT)**

Kaneta!

Jorjina: A ku zangi ku endleka nchumu musi.

Hambileswi Jorjina a ringetaka ku hlamusela ni ku sivela mhaka ya ku etlela ka yena endlwini ya mudyondzisi Mapengo hi ku vula leswaku a ku humelelangi nchumu, Ngodwana u ya emahlweni a nga ha tshembi nsati wa yena. Ku kanakana ka yena ku ya ku tiyisiwa swinene hi mahanyelo lama humelelaka endzhaku ka sweswo. Ku engetela kwalaho, Jorjina u rhumerile mali eka vana va yena lava nga eMozambhiki a nga si byela nuna wa yena hi mhaka leyi. Leswi swi kombisa ku pfumala ku twanana ni ku vulavurisana exikarhi ka vatekani, leswi engetelaka ku onhaka ka ku tshembana ka vukati bya vona. Hikwalaho, swiendlakalo leswi swi hetisisa ku tiyisisa leswaku Jorjina u paluxiwa tanihi munhu loyi a nga tshembekiki eka ntlango lowu.

Ngodwana: Na hundza kwalaho. Mhani wa Filimawo. I rhumerile mali wena, i rhumela vana va wena le, eMozambhiki u nga ni byelangi. Haswona?

(PAUSE). Kaneta!

Jorjina: Hiswona.

Ku miyela ka Jorjina loko a hlamula swivutiso swa nuna wa yena ku tlhela ku kombisa leswaku leswi Ngodwana a swi vulaka swa tiyisisiwa, hikuva swi vonaka leswaku hakunene u rhumerile mali a nga si byela nuna wa yena. Leswi swi engetela swikombiso swa ku nga tshembeki eka vukati bya vona naswona swi ya swi tshikelela ku onhaka ka ku tshembana exikarhi ka vatekani. Ku engetela kwalaho, Ngodwana u tlhela a paluxa hi xihundla leswaku Jorjina a a ri na makungu yo xava xitandi kambe a nga n'wi byelangi hi swona. Leswi swi kombisa hilaha ku pfumala ku vulavurisana ni ku tumbeta timhaka ta nkoka swi engetelaka ku kanakana ka ku tshembeka ka yena, leswi hetelelaka swi tiyisisa xifaniso xa Jorjina tanihi munhu loyi a nga tshembekiki eka vukati lebyi.

Ngodwana: Wena, wena, wena i le planini, wena a ni ri ...

Jorjina: Sorry mbava wa Filimawo!

Godwana: Shhh! yima ni ku byela. Miyela, loko ni vulavula u nga pfuli nomo wa wena. I le planini wena, yo maka

xitandi!

Jorjina: (a rila)

Ngodwana: Haswona? Haswona? U nga ni khumbi ... haswona

Hikwalaho ka swiendlakalo swa mune leswi Jorjina a nga swi endla a nga si byela nuna wa yena, u paluxiwa tanihi munhu loyi a nga tshembekiki eka vukati bya yena. Leswi swi engetela ku tiyisisa ku paluxiwa ka vaxisati tanihi vanhu lava nga tshembekiki eka ntlango lowu wa *Mina hi mina*.

4.2.3 Vaxisati va hembra

Ku na mboyamelotlhelorin'we ni mavoneloman'we eka *Mina hi mina*, laha vaxisati va talaka ku paluxiwa tanihi vanhu lava pfumalaka ntiyiso, lava talaka ku vulavula mavunwa ni ku hembra. Ku paluxiwa ka vaxisati tanihi vanhu lava nga tshembekiki eka matsalwa ya Xitsonga ku tlhela ku seketeriwa hi Mapengo (2023), loyi a vulaka leswaku *"In these stereotypes, women's identities are largely associated with weakness, greed, immorality, poor intelligence, promiscuity, laziness, and lack of credibility."*

Eka ntlango wa *Mina hi mina*, ku paluxiwa ka mavunwa ya vaxisati ku vonaka hi xikombiso xa Karlina, loyi a hembelaka Venter hi ta ndhawu leyi a a ri eka yona ni leswi a a swi endla hi nkarhi wolowo. Leswi swi humelela eka xiphemu lexi haxiwaka emoyeni hi siku ra 27.08.2018, laha swiendlo swa yena swi kombisaka hilaha ku pfumala ntiyiso ku nga tirhisiwaka ku tumbeta vugangu ni ku balekela vutihlamuleri. Leswi swi engetela ku tiyisisa mboyamelotlhelorin'we lowu paluxaka vaxisati tanihi vanhu lava talaka ku hembra eka ntlango lowu. Mhaka leyi yi seketeriwa hi xivono lexi landzelaka:

SFX: KU RILA KA SELULAFONI

Karlina: *My lief*

[Xiluva wa mina]

Venter: *Hallo.*

Karlina: *Yes*

[Ahe!]

- Venter:** A, *why* u nga hlamuli, i khale ni ringeta ku ku foyinela?
[A, hikokwalaho ka yini u nga hlamuli foni, a khale ni ringeta ku ku foyinela?]
- Karlina:** Oh, a yi ri ka *silence*.
[Oh, a ni yi yisile la ko miyela.]
- Venter:** Oh, a wu ri kwini?
- Karlina:** (*a vulavula hi ku kanakana*) E, e...e...ho!
- Boncisi:** Kasi wena a wu n'wi byelanga ku i le kwihi na?
- Karlina:** Mani?!
- Boncisi:** I la ka Boncisi.
- Karlina:** Hawu, swilo yini Boncisi! *Hello my life [ahe xiluva xa mina]*
- Venter:** *Why* ni twa boncisi a vulavula?
[Hikokwalaho ka yini ni twa Boncisi a vulavula?]
- Karlina:** Hayi, u yo ta ku xaveni.
- Venter:** Mi...mi le kwihi?
- Boncisi:** He wena, ni xava yini?
- Karlina:** U tile exopeni, u ta ku xaveni
- Boncisi:** Ni xava yini?
[*Va kwetlembetana*]
- Boncisi:** Tisa ni n'wi hindisa
- Karlina:** Mi ri ni mi nyiketa yini? Ni te nyama yi lahaya, kasi swilo yini swilo swa kona, mi ngo lava ku ni khoma kasi!
- Boncisi:** Tisa ni n'wi hindisa.

Karlina: *Hey!*

Boncisi: Mundzuku u lava ku loko swi onheka...

Venter: Karlina

Karlina: *Hello my lief.*

[Ahe xiluva mina.]

Venter: Why ni nga twi pfumawulo wa *ti-client* tin'wana?

[Hikokwalahokayin i ni nga twi mpfumawulo wa tikhasimende tin'wana?]

Boncisi: Ahaaa!

Karlina: Hi le buchareni... hi, hi le *fla... slaghuis.*

[Hi le buchareni... hi, hi le fla... laku dlayeriwaka tihomu.]

Boncisi: Ni kombela ku n'wi hindisa.

Venter: *Why* u nga ri u chuhwile?

[Hikowalaho ka yini u nga ku u chuhile?]

Karlina: Mo ni pfuna khasitama leyi yi le ku ni hlupheni ngopfu.

Boncisi: Ni kombela ku n'wi hindisa.

Venter: *Maar* na n'wi twa Boncisi kwalaho, u lava yini?

Karlina: U ri u lava *stake and* xi herile. Ene mina ni fanele ni endla yini mara . (*A huwelela*) Nhombyanee!

[U ri u lava nyana ya maqatha, naswona xi herile. Ene mina ni fanele ni endla yini mara. (*A huwelela*) Nhombyanee!]

Boncisi: Ni kombela ku n'wi hindisa.

Venter: N'wi byela ku ri a ti kona, a ku na *maqatha.*

Karlina: A ku na xiteki Boncisi, a ni ni ku byerile, hi! U nga tshika ku ni hlupha na munhu wa mina. *Hokay, bye bye my lief.*

[A ku na xiteki Boncisi, a ni ni ku byerile, hi! U nga tshika ku ni hlupha na munbhu wa mina. hi swona, Hiswona, hiswona xiluva xa mina.]

Venter: Eish wena!

Karlina: U nga lavi ku ni dlayela vukati, u nga lavi ku ni dlayela vukati. Ni ta ni ta *cleaner [basisa]* muti wa mina hi ku u wu tshika wu nuhwa lowu.

Boncisi: (a *hleka*) Axuwee!!! Eish mhanee!

Karlina: Loko a swo endla swona!

Boncisi: Wena i *confused* ani?
[Wena i hlangahlangananile ani?]

Karlina: Ni tshiki mina!

SFX: ` **STING**

Nkomiso wa xivono

Karlina u endzela khale ka nuna wa yena Boncisi hi xikongomelo xo basisa yindlu, hikuva ku ngenisiwa ka yena a ku ri endzhaku ka nkarhi wo leha ku nga ri na ku yi hlayisa kahle. Hambiswiritano, u sukile a nga si byela muhlekisani wa yena Venter, loyi sweswi a tshamaka na yena. Loko Venter a lava ku tiva leswaku nsati wa yena u le kwihi, Karlina u boheka ku endla mavunwa hi ku hamba hi ndhawu leyi a a ri eka yona ni leswi a a swi endla.

Nxopaxopo wa xivono

Karlina u paluxiwa tanihi ximunhuhakwa lexi nga ni mavunwa, leswi kombisiwaka hi ku hembela ka yena muhlekisani wa yena Venter hi nkarhi lowu a a endzele endlwini ya khale ka nuna wa yena Boncisi. Eka xiyimo lexi, loko Venter a n'wi vutisa hi ta ndhawu ya yena, Karlina u hlamula hi mavunwa, leswi tiyisisaka hilaha ku pfumala ntiyiso ku tirhisiwaka ku tumbeta swiendlo swa vugangu ni ku papalata ku rhwexiwa vutihlamuleri bya swona. Leswi swi engetela ku tiyisisa mboyamelotlhelorin'we lowu

paluxaka vaxisati tanihi vanhu lava talaka ku hamba eka ntlanga lowu. Loko Venter a n'wi vutisa leswaku u le kwihi u hamba hindlela leyi:

- Venter:** Mi ... mi le kwihi?
- Boncisi:** He wena, ni xava yini?
- Karlina:** *U ti xopeni*, [vhengeleni] u ta ku xaveni?
- Boncisi:** Ni xava yini?

Eka ntshaho lowu nga laha henhla, Karlina u hembela muhlekisani wa yena hi ta ndhawu leyi a nga eka yona, laha a vulaka leswaku u le mutini kumbe eka ndhawu ya ntirho, kasi entiyisweni u le endlwini ya Boncisi. Leswi swi kombisa leswaku mahungu lawa ma nyikiwaka hi yena i mavunwa ya rihlaza, hikuva ntiyiso hileswaku u le ndhawu leyi a nga laveku ku byela muhlekisani wa yena hi yona. Leswi swi engetela ku tiyisisa hilaha Karlina a paluxiwaka tanihi munhu loyi a talaka ku tirhisa mavunwa ku tumbeta swiendlo swa yena. Loko a konanisiwa u tlhela a kandziyela mavunwa hi ku tilumaluma no kanakana hindlela leyi:

- Venter:** *Why* ni nga twi mpfumawulo wa *ti-client* tin'wana?
- [Hikokwalaho ka yini ni nga twi mpfumawulo wa tikhasimede tin'wana?]
- Boncisi:** Ahaaa!
- Karlina:** Hi le buchareni... hi, hi le *fla...* *slaghuis*
- [Hi le buchareni... hi, hi le *fla...* laku dlayeriwaka tihomu.]

Mavunwa ya Karlina ma endla leswaku muhlekisani wa yena a sungula ku nga ha swi tivi kahle leswaku u le kwihi, hikuva u vulavula mavunwa lama hambanaka nkarhi na nkarhi, hilaha swi paluxiwaka hakona eka ntshaho lowu nga laha henhla. Marito ya ku “na le buchareni, ha... ha... ni le *slaghuis*” ya kombisa ku pfumala ku kongoma ni ku cinca-cinca ka swivulwa swa yena, leswi engetelaka ku kanakana ka ntiyiso wa leswi

a swi vulaka. Leswi swi tiyisisa ku paluxiwa ka vaxisati tanihi vanhu lava nga tshembekiki, lava talaka ku hamba ni ku pfumala ntiyiso eka ntlango lowu.

Ku ya emahlweni, mboyamelotlhelorin'we lowu paluxaka vaxisati tanihi vanhu lava talaka ku hamba ni ku pfumala ntiyiso wu tlhela wu vonaka eka ximunhuhatwa xa Mevhasi. Leswi swi humelela eka xiyimo lexi a a vuya eka nkosi swin'we na Ngodwana, hilaha swi paluxiwaka hakona eka xiphemu lexi nga haxiwa emoyeni hi siku ra 06/05/2016 hi ndlela leyi:

EXT: ERENKENI YA MATHEKISI

Ngodwana: (*a huwelela*) he... he...he wena wo xavisa ti-time cool [xinwiwa xo titimula torha]. Tshunela haleno, wena tshunela haleno, hi lava ku nwa. (*a hlamala*) mi ngo ta mi tele ke? Ni lava loyi, ni vitana loyi. I mali muni? (*a hlamala ntsengo*) haa, ah!

Mevhasi: Hey, hoo! Mi nga n'wi xaviseli munhu loyi a nga kahle. I khale ni kha ni ku lava wena, i swi twi le ku ku makwenu i wele thoyilete ya goji?

Ngodwana: Hi mani?

Mevhasi: (*a hlevetela*) Boncisi!

Ngodwana: Ve i endle yini?

Mevhasi: Hojomu, ve a fika lomu ko tani, ka thoyilete ya goji.

Ngodwana: Kwihi, rini?

Mevhasi: Wa ha ku kwihi rini u tshika ku vutisa ku a nga vavisekanga?

Ngodwana: Mevhasi!

Mevhasi: A nga na ridyu ho ka hi nga tivi ku swi fambise ku yini. Ridyu! Va ta ya dya na kwale-

Ngodwana: Yi lo hodhloka thoyilete ya kona?

Mevhasi: Ohohoho! (*a hleka*) mhe no hleka ni ku vo n'wi khawurisa, hi risatisati, i biwe hi Betsa.

Ngodwana: I ntiyiso swilo leswi u ni byelaka swona kumbe a hi ntiyiso na?

Mevhasi: Ni na mavunwa mina u nga ta ni byela ku i ntiyiso kumbe a hi ntiyiso? Ni tshami ni ku xisa, va n'wi bile a ku pfindi! A ku tlabya kwale ndzeni. Godlhogodlho yi wa na xitulu lexiya

Ngodwana: Boncisi!

Mevhasi: Yena, u nga byeli munhu mara!

Ngodwana: Ha, ma ta twala. Man'wana hi mahi?

Mevhasi: Ahaa, ve hi mina gubuchulula ke?

Nkomiso wa xivono

Mevhasi na Ngodwana va kumeka va ri erhenkeni ra mathekisi loko va vuya enkosini, laha Ngodwana a kombisaka ku vilela hikwalaho ka mahanyelo ya vanhu van'wana lava a va ba mpongo loko va ri eswilahlweni. Eka xiyimo lexi, ku sungula ku hangalaka mavarivari lama humaka eka xitlurhutlurhu xa ku mita vantswedyana, lexi a xi sungula ku vulavula mavunwa hi ku vula leswaku Betsa u bile Boncisi a ya pfindla ehenhla ka goji ra xihambukelo.

Nxopaxopo wa xivono

Mavunwa ya Mevhasi ma sungula ku paluxeka loko a vulavula a hamba hileswaku u kale a ri karhi a lava ku vona Ngodwana. Leswi swi kombisa leswaku u tirhisa mavunwa ku tumbeta ntiyiso ni ku kongomisa mahungu hi ndlela leyi nga riki yona. Eka xiyimo lexi, ku paluxiwa ka yena tanihi ximunhuhatwa lexi talaka ku hamba ku ya emahlweni ku tiyisisa mboyamelotlhelorin'we lowu paluxaka vaxisati tanihi vanhu lava nga tshembekiki eka ntlango lowu.

Mevhasi: *Hey, hoo! Mi nga n'wi xaviseli munhu loyi a nga kahle. Ni khale ni kha ni ku lava wena.*

Eka ntshaho lowu nga laha henhla, leswi swi paluxiweke a hi ntiyiso, hikuva Mevhasi u tiva kahle ndhawu leyi Ngodwana a tirhaka eka yona, ku nga eswilahlweni.

Hikwalaho, loko a a n'wi lava hi ntiyiso, a ta va a fike kona handle ka ku kanakana. Ku engetela kwalaho, mhaka ya leswaku va vuya swin'we hi le nkosini yi kombisa leswaku a nga kona nkarhi lowu a nga ha kotiki ku vulavurisana na yena, hikuva loko a a ri ni mahungu ya nkoka, a ta va a n'wi byerile ku nga si fika nkarhi wolowo.

Hikwalaho ka sweswo, swi le rivaleni leswaku leswi Mevhasi a swi vulaka i mavunwa, naswona a a nga ri eku laveni ka ntiyiso wa Ngodwana, kambe u tirhisa mahungu lama nga riki wona ku tumbeta leswi a swi endlaka. Leswi swi engetela ku tiyisisa hilaha vaxisati va paluxiwaka tanihi vanhu lava talaka ku hemba eka ntlango lowu.

Mevhasi: *Hey, hoo! Mi nga n'wi xaviseli munhu loyi a nga kahle. Ni khale ni kha ni ku lava wena, I swi twile ku ku makwenu i wele thoyilete ya goji?*

Ngodwana: Hi mani?

Mevhasi: *(a hlevetela)* Boncisi!

Ngodwana: Ve i endle yini?

Mevhasi: Hojomu, ve a fika lomu ko tani, ka thoyilete ya goji.

Ngodwana: Kwihi, rini?

Mevhasi: Wa ha ku kwihi rini u tshika ku vutisa ku a nga va visekanga?

Ngodwana: Mevhasi!

Mevhasi u paluxiwa tanihi ximunhuhakwa lexi talaka ku tirhisa mavunwa ya rihlaza, lama tikombaka ma nga ri na masungulo ya ntiyiso kambe ma tumbuluxiwaka hi yena n'wini. Leswi swi endla leswaku ku vumbiwa xitori lexi nga riki na vutiyisisi, leswi engetelaka ku tiyisisa xifaniso xa yena tanihi munhu loyi a nga tshembekiki.

Ku engetela kwalaho, ku kombisa ku pfumala ntiyiso ka mahungu lawa a ma phakelaka, u hlevetela Ngodwana hindlela ya xihundla, a kombela leswaku mahungu lawa ma nga twiwi hi van'wana, kambe ma fanele ku tshama exikarhi ka vona vambirhi ntsena. Hambiswiritano, u tlhela a tsandzeka ku nyika nhlamulo leyi kongomeke loko

Ngodwana a n'wi vutisa hi ndhawu ni nkarhi lowu swiendlakalo swi humeleleke eka wona.

Ngodwana na yena u kombisa ku kanakana ni ku pfumala ku tshembana eka leswi a byeriwaka swona, hikuva u se a tiva kahle muxaka wa mahanyelo ya Mevhasi. Hikwalaho, u kombisa ku pfumala ku amukela mahungu yakwe hi ku kongoma, leswi tiyisisaka leswaku ku tshembana exikarhi ka vona se ku vavisekile swinene. Leswi swi hetelela swi kombisa hilaha mboyamelotlhelorin'we wa ku paluxa vaxisati tanihi vanhu lava talaka ku hamba wu tirhisiwaka hakona eka ntlango lowu.

Ngodwana: I ntiyiso swilo leswi u ni byelaka swona
kumbe a hi ntiyiso na?

Hi ntshaho lowu nga laha henhla, swi veka mhaka erivaleni leswaku mahungu lawa Mevhasi a ya vulaka ya kanakanisa naswona a ya tshembisi ya ri lawa ya nga na ntiyiso. Mavunwa ya Mevhasi ya tlhela ya tiyisisiwa hi nhlamulo ya yena hi ku va a twala wonge o tiyimelela no ringeta ku vula leswaku yena a hi munhu wa mavunwa kambe hi tiyiso a ri yena. I munhu wa mavunwa hikuva na yena n'winyi u vutisa xivutiso lexinge, "ve hi mina Gubuchulula ke?" Gubuchulula i vito leri thiyiwaka munhu la fambaka a rhwala mahungu ya vanhu a famba a ya hangalasa na tiko naswona la tlhelaka a chela mafurha na munyu eka mahungu ya kona leswaku ya nandziha no yingiselaka.

Mhaka yo paluxiwa ka vaxisati tani vanhu va mavunwa no hamba mavunwa yi tlhela yi paluxiwa hi nkahi lowu emayini wa *Pfuna Rixaka* a va ha ku nyikela hi tiyindlu ta *Family Units* eka vatirhi va vona. Mevhasi a endzerile Mihloti ehofisisni ya yena kambe a nga n'wi kumi a ya n'wi kuma a ri ehangle a hlalerile vatirhi lava a va ri karhi va longalonga mabutsa ku suka eka miako ya khale va ya nghena eka leyintswa. Mavunwa ya humelela hindlela leyi eka xiphemu lexi humeleleke hi ti 23/10/2016:

EXT: EOFISINI YA LE MAYINI

Mevhasi: Phela weno, Boncisi, no ku hlevela.

Mihloti: Eh!

Mevhasi: I ri loko a byela vanhu ku wena a nga ha ku lavi, o hamba!

Mihloti: (a hlalala) kgaaaa!

Mevhasi: A ni ku xisi.

Mihloti: Mhani Mevhasi.

Mevhasi: Mhani a nga lo ketlela hi xikosi.

Mihloti: Vanhu va kona i vamani lava a nga va byela?

Mevhasi: A ni loko munhu a vutisiwa ku “Mihloti wa ha n’wi rhandza na?”. I ri yena “a ni n’wi lavi”. Ku ve wo hamba, a nga pfumeli, i ri loko o ku vona i tekiwe hi wanuna un’wana i le *travulweni* na ku byela.

Mihloti: Mhani Mevhasi, u nga ni chavisi.

Mevhasi: Mhani a nga lo ke’tlela, u swivurile tolo, tolo kunene loku hi karhi. lowuya a wa ha tsalatsala vanhu lavaya lahaya.

Mihloti: Haa... ah! A nge vuli Boncisi sweswo.

Mevhasi: Hi ri i swivurile. U ku dyise na murhi wena, wo loko vavanuna va ku vona, i hlamba timbilu i hlanta, ku vavanuna va ta tsutsuma hi ku vavanuna va chava mahlata.

Mihloti: Murhi wa kona u ni dyise hinkarhi muni?

Mevhasi: Loko munhu a dyisiwile murhi, swa ha lava ku nkarhi muni? Wena. twana leswi hi ku byelaka. Hina hi tiva swilo.

Mevhasi: Wena twana leswi hi ku byelaka. Hina hi tiva timhaka.

Mihloti: Haa!

Mevhasi: Mhani a nga lo ke’tlela.

Nkomiso wa xivono

Mbulavulo exikarhi ka Mevhasi na Mihloti lava a va burisana hi timhaka ta tindlu tintshwa ta mayini wa *Pfuna Rixaka*. Laha mbulavulo wa vona wu hetelelaka wu khumba leti na letiya kambe eka tona Mevhasi a vulavulaka mavunwa hi Boncisi na

Mihloti. Laha a vulaka leswaku Boncisi u ri a nga ha n'wi lavi naswona loko o n'wi vona a rhandzana na wanuna un'wana, u ta nwi holovisa.

Nxopoaxopo wa xivono

Loko munhu a kala a sungula mahungu hi xivulwana xa “no ku hlevela”, swi vula swilo swimbirhiswinharhu; ku nga va ntiyiso, mavunwa kumbe xihundla. Hi xivulwana lexi Mevhasi a vulavula mavunwa lawa ya nga ri ku ntiyiso no humelela ya nga humelelangi. Hikuva u tsandzeka ku hlamula swivutiso hi ku kongoma. Leswi swi seketeriwa hi ntshaho lowu:

Mihloti: Vanhu va kona i vamani lava a nga va byela?

Eka ntshaho lowu wu nga laha henhla, loko ku ve mhaka leyi Mevhasi a yi vulaka i ntiyiso Boncisi u yi vurile, a fanele ku vula ku u yi vurile a byela vamani; kambe wa tsandzeka ku xihlamula. Ku tlhandlekela kwalaho, Mevhasi u yisa mavunwa ya yena hi ku vula leswi:

Mevhasi: Hi ri i swi vurile. U ku dyise na murhi wena,
wo loko vavanuna va ku vona, i hlamba
timbilu i hlanta, ku vavanuna va ta tsutsuma
hi ku vavanuna va chava mahlata

Ntshaho lowu wu tiyisisa ni ku engetela ku paluxiwa ka mavunwa ya Mevhasi hi ku vula leswaku Boncisi u dyisile Mihloti murhi. U tlhela a antswisa mavunwa lawa hi ku kombisa leswaku loko Mihloti a xewetiwa kumbe a gangisiwa hi wanuna, u tala ku hlanta, leswi endlaka leswaku vavanuna va n'wi venga hikwalaho ka “mahlanta” lawa. Hambiswiritano, leswi hinkwaswo swi paluxiwa tanihi mavunwa ya rihlaza lama nga riki na vumbhoni bya ntiyiso, kambe ma tumbuluxiwaka ntsena hi xikongomelo xo hunguta kumbe ku fambisa xitori hi ndlela leyi nga riki yona. Hikwalaho, ntshaho lowu wu engetela ku tiyisisa ku paluxiwa ka vaxisati tanihi vanhu lava talaka ku hamba ni ku tirhisa mavunwa eka ntlango lowu.

4.2.4 Vaxisati va rhandza ngopfu mali

Mboyamelotlhelorin'we lowu vaxisati va talaka ku paluxiwa ha wona eka ntlango wa *Mina hi mina* i wa ku va vanhu lava rhandzaka ngopfu mali. Leswi swi tlhela swi seketeriwa hi Mapengo (2024:132) loko a kombisa leswaku “vaxisati va rhandza ngopfu ku kombela mali”. Leswi swi ringanyeta leswaku eka vuxaka bya rirhandzu, ku nga ri munhu hi yexe loyi a rhandziwaka, kambe hakanyingi ku nga ha rhandziwa ngopfu mali leyi munhu a nga na yona ku tlula munhu hi yexe.

Eka ntlango wa *Mina hi mina*, Mawisa u paluxiwa tanihi ximunhuhatwa lexi nga na ku rhandza ngopfu mali. Ku rhandza ka yena mali ku vonaka hi nkarhi lowu a hlanganaka na xigangu xa yena Boncisi endzhaku ka ku amukela phepha leri n'wi nyikaka matimba yo lawula nkwama wa Trust Fund. Leswi swi kombisa hilaha mali yi nga veka matimba eka vuxaka bya vona ni ku susumeta mahanyelo ya ximunhuhatwa lexi. Leswi swi vonakile eka xiphemu lexi haxiweke emoyeni hi ti15.06.2022:

INT: EKA BONCISI

Boncisi: -haayi, wa tiva a ni koti ku ku twisisa. I ncini xi'ndlaku i vula leswi?

Mawisa: Lexi xiendlaka u ni vula lexi babe... i ku a wu fanele i ni
vutisa ku, nkosi i wa rini?

Boncisi: (a *hlamala*) e...e!

Mawisa: (a *twala ntsako*) hayi ku Juwawa i njhani?

Boncisi: Yi lo chaya?

Mawisa: (a *hlekelela*) loko ni ku languta ni tlhela ni chuhwa.

Boncisi: -I nga hleki.

Mawisa: Okay [swi lulamile]

Boncisi: Wena na wena

Mawisa: Okay, sorry [swi lulamile, u ta ni khomela]. *Maar* no lava u tiva ku
leswi xiyimo xi nga xiswona a ni...

Boncisi: Hey, a wu lavile ku ni chavisa?

- Mawisa:** Hayi, ehlisa moya, a ni ku chavisi, a ni hileswi mina na wena hi lavaka swona!
- Boncisi:** Mara i kulu mani!
- Mawisa:** Mara twana *babe*, xiyimo xa Juwawa a ni ... nkarhi wun'wana na wun'wana, sweswi hi nga swi vulavula yi nga ha no chaya!
- Boncisi:** Why [hikokwalahokayini] u vulavula i tsake so [mukhuva lowu]?
- Mawisa:** I ku ni yimele siku ra mugqhwavo, va ku hi ya madlhavini, munhu luya a fika a seleteriswa mina na wena hi vhe hi yima hi milenge
- Boncisi:** (*a hlamala*) eh!
- Mawisa:** Se twana *baby*, Juwawa hi loyi a ngo to ni nyika *envelop* [vhilopho]. *Envelop* [vhilopho] liya mina ni hleketa ku hawa kumbe xana yina swin'wana hi ku a vulavula hi tiloyara. Yena phela na Kokwana Basopa va na leswo tshama va kha va endla leswa vuheveheve va ni hleva. No pfula *envelop* [vhilopho]. Vhumbavhumba ku ni kume yini lahaya ndzeni.
- Boncisi:** Aah, wo ni vona. E ... kumbe i *certificate* [xitifikheti xa] ya vukati bya n'wina vambirhi.
- Mawisa:** Ahaa, twana *babe*! Loko ni pfula lahaya ni kuma ku Juwawa u nyika mina Mawisa matimba yo fambisa rifumo ra ka Basopa hinkwarho!
- Boncisi:** Yini?
- Mawisa:** (*a tsakile a hela*) Timali hinkwato ... e ...
- Boncisi:** Yini?
- Mawisa:** Ni ri swa timali, rifuwu hinkwarho *Account* [akhawuntu] liya ya ka Basopa ya rifumu ra timali yi ri (*ku tiba xifuva*) laa!

Boncisi: Yini?

Mawisa: U ni twile he babe!

Boncisi: *Trust?*

Mawisa: Ni ri *Trust Family Account!*

Boncisi: I yi khomile?

Mawisa: Hi xilungu. Yi la sweswi ni vulavulaka. Hi mina ni nga na matimba

Boncisi: Axuwee!

Mawisa: Axuwee!

Boncisi: Swi vula ku hi tihosi *muc*? Ni vulavula na ndhavezitha sweswi?

Mawisa: U vulavula na mhani ndhavezitha!

Boncisi: Wa tiva ku ndlana yini... *eh*, ku na mali leyi hi nga yi veka eka *Joint Account* [akhawuntu ya nhlengelo] mina na ledyiya

Mawisa: Hoo!

Boncisi: Ledyi ... dyediyiwani Ka...Ka ri ve ri Karigondo

Mawisa: Kari nhwenhwe kwele!

Boncisi: Ni lava ku khoma nkuku ni chayela fuu!

Mawisa: *(a hleka)*

Boncisi: I nga hleki. Ku loko se aku [wa ni thala/ wa ni tshika] *divorce* neh

Mawisa: *Eh!*

Boncisi: A ku ma *balance* yi ku *zero zero!*

Mawisa: Hayi, yi ri *zero comma zero zero?*

Boncisi: Ka *babe*, na *transfera* na, yi ta hala ka *Trust?*

Mawisa: *Babe* wee, swin'wana a swa ha zi swi lava ku munhu a vutisa.
Wena teka mali liya u hoxa le, u yi ba hi kukulu (*a chuhwa*) xii,
mhane, *Confidence*...

Boncisi: *Sorry, sorry...*

SFX: BRIDGE MUSIC

Nkomiso wa xivono

Eka xivono lexi, Mawisa u na xigangu xa yena Boncisi, loyi a n'wi tivisaka hi ta vhilopo leyi a nga nyikiwa yona hi nuna wa yena Juwawa. Vhilopo leyi a yi katsa maphepha ya Trust Fund ya tiko ra ka Basopa, leyi sweswi yi vekiwaka ehansi ka vulawuri bya Mawisa tanihi mufambisi wa yona. Mhaka leyi yi n'wi tsakisile swinene Mawisa, leswi kombisaka ku navela ka yena swinene ka timali.

Nxopaxopo wa xivono

Mawisa u paluxiwa tanihi ximunhuhatwa lexi vekaka nkoka lowukulu eka timali ku tlula vutomi bya munhu. Leswi swi vonaka loko Boncisi a ringeta ku vutisa hi ta rihanyo ra nuna wa yena, kambe Mawisa a n'wi bakanyela ekule, a endla onge a nga swi twi leswi a nga vutisiwa swona. Leswi swi engetela ku tiyisisa ku paluxiwa ka yena tanihi munhu loyi a lawuriwaka ngopfu hi ku rhandza mali eka ntlango lowu. Leswi hi swi vona hi nhlamulo ya yena loko a vutisiwa hi Boncisi, yena u hlamula a ku:

Mawisa: Mara twana *babe*, xiyimo xa Juwawa a ni ... nkarhi
wun'wana na wun'wana, sweswi hi nga swi vulavula
yi nga ha no chaya

Mawisa u vula leswi hikuva a nga ha ri na mhaka na Juwana kambe u na mhaka na mali leyi a nga ta sala na yona loko nuna wa yena a lovile. Lexi karhataka hileswi a tlhelaka a vula leswaku yena kahlekahle u lo yimela siku leri Juwawa a nga ta lova hi rona:

Mawisa: I ku ni yimele siku ra mudlhwavo, va ku hi ya
madlhavini, munhu luya a fika a seleteriswa mina na
wena hi vhe hi yima hi milenge.

Boncisi: (*a hlamala*) *eh!*

Hambiloko Boncisi a hlalala mavulavulelo lawa, Mawisa a swi n'wi tovi hikuva u hleketa rifumo leri a nga nyikiwa rona hi nuna Juwana. Ku u tsakile na swikunwana hi switwa hi loko a ku:

Mawisa: (a tsakile a hela) Timali hinkwato ...e ...

Leswi swi paluxa hi ku kongoma leswaku hakunene wansati loyi a nga ri na mhaka ni rihanyo ra nuna wa yena loyi a nga eku vabyeni, hikuva leswi a swi vekaka emahlweni i rifuwo leri a nga nyikiwa rona. Leswi swi engetela ku kombisa leswaku ku rhandza ka yena timali ku tlula ku khathala hi vutomi bya munhu. Ku ya emahlweni, u tlhela a kombisa ku tiyiseka ni ku tsaka hi ku khoma xifuva, leswi kombisaka ku tsakeriwa lokukulu ka rifuwo ra ka Basopa loko a vula leswaku:

Mawisa: Ni ri swa timali, rifuwo hinkwaro *Account* liya
ya ka Basopa ya rifumu ra timali yi ri (*ku tiba*
xifuva) laa!

Ntshaho lowu wu tiyisisa swinene leswaku wansati loyi u rhandza ngopfu mali, naswona eka yena mali yi yimela ntsako kumbe nchumu lowu tisaka ntsako evuton'wini bya yena. Leswi swi humesela erivaleni xivumbeko xa wansati loyi a vekaka nkoka lowukulu eka rifuwo ni timali. Hambiswiritano, eka *Mina hi mina*, Mawisa a hi yena ntsena wa xisati loyi a paluxiwaka tanihi munhu wo rhandza ngopfu mali. Na Betsa na yena u kombisa mahanyelo lama fanaka, hikuva u paluxiwa tanihi wa xisati loyi a navelaka timali swinene. Leswi swi vonaka hi nkarhi lowu a endlaka vukungundwani byo yiva pasi ra Boncisi leswaku a ri tirhisa ku titsarisa tanihi nsati wa yena handle ka mpfumelelo wa yena. Xikongomelo xa yena a ku ri ku vuyeriwa eka leswi Boncisi a a ri na swona, leswi engetelaka ku tiyisisa mboyamelotlhelorin'we lowu paluxaka vaxisati tanihi vanhu lava rhandzaka ngopfu mali eka ntlango lowu. Leswi swi vonakile eka xiphemu lexi haxiweke emoyeni hi ti 12.05.2017:

INT: DAY - EHUBYENI YA NAWU

Ntshungu: (Wu ri ku tidyeleni ka mabulu)

Phorisa: *Silence in court. You may all rise*

[Miyeleni ehubyeni. Mi nga suka mi yima]

SFX: KU KOKIWA KA SWITULU

Okay, sit down.

[Swi lulamile, tshamani hansi]

Muchuchisi: Betsa hi hlamuseri leswi u tivaka swona hi William Baloyi

Betsa: *(a basisa rito)* William Baloyi na mina hi tekanile ximfumo. Hi tshama...

Boncisi: *(a n'wi nghena enon'weni)* – mara vanhu va ka hina, hi nga heta nkarhi hi yingisela mavunwa ... hi ri vanhu ...

Betsa: *(a nghanghamela)* a ... a ...

Boncisi: -a hiswona!

Ntshungu: *(wu ba huhwa)*

Phorisa: *Silence, silence, silence in court*

[miyelani, miyelani, miyelani ehubyeni ya nawu.]

Betsa: Hi ... hi ... nuna na nsati

Muchuchisi: Hi marito man'wana, mi tshama swin'we?

Betsa: E, e ... ee-e, a hi tshami swin'we.

Muchchisi: Kambe a mi tshama swin'we loko mi nga se hambana?

Betsa: U, e ... e-e!

Muchuchisi: E, u na byona vumbhoni bya vukati lebyi?

Betsa: E, ni na byona hi lebyi!

SFX: **UCHAKALACHAKALA BYA PHEPHA**

Hi lexi xitifikheti.

Muchuchisi: Okay, leswi mi lavaka ku hambana u lava yini eka vukati lebyi?

Betsa: Ni lava hafu ya mali ya yena ya pencheni, hafu ya yindlu ya yena, ya fenicharha ... na ... na ...

Ntshungu: -Aah!

Phorisa: *Silence!* [Miyelani!]

SFX: KU BIWA XINHONGANA

Betsa: -na...na hafu ya mali ya yena leyinga bangi, nan a *ti-shares* ta yena ta le mayini.

[- na... na hafu ya mali ya yena leyi nga ebangi, na minkavelo ya yena ya le mayini.]

Ntshungu: Na yindlu se yi to pandziwa?

Phorisa: Ma rasa, ma rasa ...

Muchuchisi: William Baloyi u nga ku yini hileswi Betsa a nga vula swona?

Boncisi: E, muchaviseki, *a'm afraid* ku va huvo leyi a yi tshamile yi Yingisela mavunwa ntsena. Ku hava xin'we xi nga ntiyiso. Mina a ni na nsati xo sungula. Mina a ni na nsati. E, na setifikheti leyi a nga mi komba n'wina va huvo, a hi swi tivi na ku yi ta hi kwihi. Va swi tiva ti kona timbhoni leti ...

Ntshungu: *(wu ba huhwa nakambe)*

Phorisa: *(a huwelela)* Huwa, huwa!

Boncisi: Mina nsati wa mina na loko a ni ku ni na nsati a ni ta ku hi loyi!

Muchuchisi: Betsa u na mbhoni leyi yi nga ta va yi ri karhi yi ku yimela ku va hi tiva loyi a nga ya a ya ku lovolela?

(PAUSE)

Ntshungu: A nga lovoriwanga loyi!

Phorisa: Huwa!

Muchuchisi: William Baloyi, mbhoni ya wena i Mevhasi, a a hlamuseli leswi a tivaka swona.

Mevhasi: Mina hi ntiyiso vito ni Mevhasi. Nkarhi lowu Betsa a ha tirha le mayini le, ni n'wi vonile mina a yiva pasi ra Boncisi. Ni swi voni hi

ku, mina a ni ri yena la basisaka, ni tlhela ni tiva na leswaku u na pholisi leyi nga tsariwa hi mavito ya Boncisi ya ku durha R5 million

Muchuchisi: Se loko u swi vonile u endlile yini hi swona?

Mevhasi: Mina ni lo....

Betsa: (*Cunning in*) wa hemba ...

Phorisa: -hey, hoo!

Mavhesi: Mina ni lo timiyelela, ni ku siku rin'wana thumba ri ta boxeka

Betsa: -i...i...i Mevhasi wa hemba

Phorisa: -huwa!

Betsa: Mevhasi wa hemba, a a tshami hansi mani!

Muchuchisi: A hi hlanganeni mundzuku hi ti “12”, n’hweti yaleyiwani hi 11h30, hi hafu timinete ku bile awara ya khumen’we.

SFX: **MUSIC**

Nkomiso wa xivono

Eka xivono lexi, Betsa u khomisile Boncisi hi xikongomelo xo kuma hafu ya rifuwo ra yena. Laha a hembelaka huvo hi ku yi byela leswaku yena na Boncisi i nsati na nuna ku ve a hi ntiyiso. Betsa a hemba mavunwa hi xikongomelo xo vuyeriwa hi tlhelo ra macheleni.

Nxopaxopo wa xivono

Besta u paluxiwa a ri wo rhandza mali hikuva a a yivile pasi ra Boncisi leswaku a titekanisa na yena leswaku loko va tshikana a ta vuyeriwa. Leswi swi humela erivaleni hiloko Muchuchisi a n’wi vutisa leswaku leswi se va tshikanaka, xana yena u lava ku vuyeriwa hi yini. Tinhlamulo ta Betsa ti n’wi paluxa leswaku o tilavela mali ya Boncisi na swakwe.

Muchuchisi: Okay, leswi mi lavaka ku hambana u lava yini eka vukati lebyi?

Betsa: Ni lava hafu ya mali ya yena ya pencheni,
hafu ya yindlu ya yena, ya fenicharha ... na..
na ...

Ku ya hi ntshaho lowu nga laha henhla, Betsa a nga kombisi ku kanakana kumbe ku tikeriwa eka ku boxa leswi a swi lavaka eka ku hambana ka yena na Boncisi, hikuva leswi a swi vekaka emahlweni i mali ntsena. Eka marito ya yena, u paluxa leswaku u lava hafu ya mali ya penceni ya Boncisi, leswi kombisaka leswaku ku vuyeriwa hi timali hi swona swi nga nkoka eka yena. Ku engetela kwalaho, a nga heleli ntsena eka ku lava mali ya penceni, kambe u tlhela a lava timali ta mikavelo ya le mayini wa *Pfuna Rixaka* swin'we ni hafu ya mali leyi nga ebangini. Leswi swi kombisa hilaha ximunhuhatwa lexi xi paluxiwaka hakona tanihi wansati loyi a rhandzaka ngopfu rifuwo ni timali, naswona ku hambana ka yena na Boncisi ku fambisana ngopfu na ku lava ku vuyeriwa hi mali ku tlula swilo swin'wana swa nkoka eka vuxaka. Hi twa hiloko a hlamula a ku:

Betsa: -na ... na hafu ya mali ya yena leyi nga bangi,
na ... na *ti-shares* ta yena ta le mayini

Ntshaho lowu wu nga laha henhla wu paluxa kahle rirhandzu lerikulu ra mali leri Betsa a nga na rona. Leswi swi kombisa leswaku eka ku hambana ka yena na Boncisi, leswi a swi lavaka ngopfu a hi ku lulamisa vuxaka kumbe ku hlayisa vuxaka bya vona, kambe i ku vuyeriwa hi timali ni rifuwo. Hi marito man'wana, u tikomba a lava ku huma eka vuxaka lebyi a ri ni nchumu lowu vonakaka, ngopfungopfu mali. Leswi swi tlhela swi tiyisisa mboyamelotlhelorin'we lowu paluxaka vaxisati tanihi vanhu lava rhandzaka ngopfu mali naswona va vekaka nkoka lowukulu eka rifuwo ku tlula vuxaka kumbe mitlhaveko ya vanhu.

4.3 Vaxisati va ximanguvalawa

Ehansi ka nhlokomhaka leyi, mulavisisi u xopela hilaha vaxisati va ximanguvalawa va paluxiwaka hakona eka *Mina hi mina*. Eka nxopaxopo lowu, u tekeleriwa enhlokweni ku cinca loku nga humelela endzhaku ka Nhlawulo wo sungula wa xidemokirasi hi 1994, laha vaxisati va Vatsonga va sunguleke ku kuma ntshunxeko wo tika eka ku

tiyimela ni ku hlanganyela hi xitalo eka migingiriko ya vanhu. Ku cinca loku ku veke mhaka ya nkoka eka ku va va nghena swinene eka tipolitiki, mabindzu, ikhonomi ni tidyondzo. Mhaka leyi yi tlhela yi seketeriwa hi Machaba (2011) loko a kombisa leswaku, *“However, in numerous modern Vatsonga families, the situation may be changing as many Vatsonga women today are professional women who earn income for the family”*.

Hikuya hi ntshaho lowu nga laha henhla, Machaba u seketela ku cinca loku humeleleke eka mindyangu yo tala ya Vatsonga, hikuva vaxisati se va na mfikelelo eka dyondzo naswona va kota ku titirhela. Leswi swi kombisa ku cinca ka nkoka eka xiyimo xa vaxisati eka vanhu, leswi nga ha vangaka ku cinca eka swivumbeko swa ndyangu, ntirho, ni vutomi bya tiko hi ku angarhela.

Eka nxopaxopo lowu, ku ta xopaxopiwa hilaha ku cinca loku ku nga humelela hakona eka swiyenge swo hambana, ku katsa mindyangu, mitirho, ni maendlelo ya tiko hinkwaro. Xikongomelo i ku kombisa tindhawu leti vaxisati va ximanguvalawa va nghenelaka eka tona, hambi ku ri ku landzela kumbe ku lwisana ni mikhuva, mitolovelolo ni ndhavuko wa Vatsonga lowu a wu vekela wansati ndhawu ya yena ngopfu ngopfu eka xitangeni. Leswi swi pfuna ku twisisa hilaha ku cinca ka nkarhi wa sweswi ku khumbaka ku twisisa ka ndhawu ni ntirho wa vaxisati eka vaaki.

4.3.1 Vaxisati va ximanguvalawa va tsan’wa no bakanyela etlhelo maendlelo, mikhuva ni mitolovelolo ya Vatsonga

Vaxisati eka *Mina hi mina* va paluxiwa tanihi vaxisati va ximanguvalawa lava talaka ku tsan’wa ni ku bakanyela etlhelo mikhuva, maendlelo ni mitolovelolo ya ndhavuko wa Vatsonga hi ku tirhisa swiendlo swa vona. Vaxisati va ximanguvalawa va kongomisa eka lava mahanyelo ya vona ya hambanaka swinene na ya vaxisati va xikhale, hikuva va kombisa ku tirhisa ntshunxeko wa munhu hi xiyexe ni ku endla swiboho handle ka ku kongomisiwa hi milawu ya ndhavuko kumbe mikhuva ya nkarhi lowu hundzeke.

Xikombiso xa leswi xi vonaka eka mahanyelo ya Jorjina, loyi a kanetaka xikombelo xa nuna wa yena Ngodwana xo teka nsati wa vumbirhi. Hambileswi ku teka vavasati vo tlula un’we ku fambisanaka ni mikhuva ya ndhavuko wa Vatsonga, leyi pfumelelaka wanuna ku nghenisa vukati bya ntshengwe hi ku pfumelelana ni swiyimo swa ndhavuko, ku ala ka Jorjina ku kombisa ku hambuka eka ku amukela maendlelo lawa

ya ndhavuko. Eka xiphemu lexi haxiwaka hi siku ra 23/01/2021, mhaka leyi yi paluxiwa hi ku hetiseka, leswi tiyisisaka hilaha ku kanetana exikarhi ka ndhavuko wa xikhale na mahanyelo ya ximanguvalawa ku humelelaka hakona eka ntlango lowu:

Ngodwana: *Eh* mhani wa Filimawo.

Jorjina: *Eh...*

Ngodwana: A ni ri na mihleketeko.

Jorjina: Mu ngo tikhoma xihlaya?

Ngodwana: Ah, a swi nandzihi phela ku humesa mahungu lawa ni lavaka ku ma humesa, swi la va u rhanga u dya u xurha.

Jorjina: Se mu xurile?

Ngodwana: E, ni xurile mara swi nga hi holovisi leswi ni lavaka ku vula swona. Yo va mihleketo; na kwalomu ni fambaka kona vangani byela ku loko *no'dla* swona karhi wun'wana swilo swi nga famba. E, i hlamuserile nkarhi wun'wana u ku kuna n'wana wa mhanintsongo wa wena. E, Magrita, la nga tshama a ta le Phalaborwa le, se ni ku a...swi njhani loko no tikumela yena a va xinjhini a ta a ta ku pfuna ku yimayima la kaya la. Ni vula ku *ah,wo zama...* na swi tiva ku swi nga endleka u nga swi twisisi, mara ni vula ku, ni ringeta ku vula ku, a nga ka a nga ti a ta ku hlantswela ki?

Jorjina: *Oh*, i ncini ni nga xi kotiki seni kaya?

Ngodwana: *Ah*, mhani wa Filimawo?

Jorjina: Nho vutisa!

Ngodwana: I tshama u nga ri kona, e, sweswi swa *ti-meeting* [tinhlengeletano], sweswi a wu ri ka leswi swa *ti-pra...practical* [dyondza hi ku endla]. Se i kumeka u nga ri kona, na la kaya. A ni ku na xivundza, a hi na n'wana, se loko ho kumeka hi ri vanharhu la kaya la

Jorjina: Oho ... so mu mu kumile khale?

Ngodwana: A ni se vulavula na yena, ni vula ku Bibe le hi yona, na Samson a

nga ri na wun'we, a va hlayile.

Jorjina: Swa antswa mina ni tifambela!

Ngodwana: Hayi, a wu fambi, wena loko i ala ku a nga ti la, wo a la i ku a nga ti. Loko a ta, a ta ...

(PAUSE)

Jorjina: Haa aah! A a ti!

Ngodwana: A ta?

Jorjina: A nga ti!

Ngodwana: Mhani wa Filimawo!

Jorjina: *Aaah!*

Ngodwana: I makwavo wa wena munhu loyi u ta hlayisa hi mani?

Jorjina: Makwavo wa mina ni Tiyi...ma swi twa?

Ngidwana: *Hoo*, u te ku na Tiyi, u lunghile, a a ti, a ni hlawuli, *zilongo* [ntsena] a ri wa xisati, a ta la kaya la a ta hi tiyisa, hi?

SFX: **MUSIC**

Nkomiso wa xivono

Eka xivono lexi, Ngodwana u byela Jorjina, nsati wa yena, leswaku u anakanya ku teka nsati wa vumbirhi hikwalaho ka leswi a titwaka a nga ri kona ngopfu ekaya. Laha Jorjina u kombisa ku kanakana ni ku ala, a vula leswaku a nga swi lavi hikuva u vona ku nga ri na xiphemu lexi nsati wa vumbirhi a nga xi pfunaka kumbe ku xi engetela emutini wa vona. Leswi swi paluxa ku hambana ka mavonelo exikarhi ka vatekani mayelana ni xivumbeko xa vukati ni ndhawu ya wansati eka muti.

Nxopaxopo wa xivono

Ngodwana u paluxa leswaku u ni miehleketo yo teka nsati wa vumbirhi, hambiswiritano a kombisa ku kanakana mayelana ni loko nsati wa yena a ta amukela

kumbe ku pfumela eka xiboho lexi. Leswi swi kombisa ku kayivela ka ntwanano exikarhi ka vatekani mayelana ni mhaka leyi ya vukati bya ntshengwe. Hi twa hiloko a ku:

Ngodwana: E, ni xurile mara swi nga hi holovisi leswi ni lavaka ku vula swona. Yo va mihleketo; na kwalomu ni fambaka kona va nga ni byela ku loko no ndla swona karhi wun'wana swi lo swi nga famba. E, i hlamuserile nkarhi wun'wana u ku ku na n'wana wa mhanintsongo wa wena, E, Magrita, la nga tshama a ta le Phalaborwa le, se ni ku a...swi njhani loko no tikumela yena a va xinjhini a ta a ta ku pfuna ku yimayima la kaya la. Ni vula ku *ah, wo zama...* na swi tiva ku swi nga ndleka u nga swi twisisi, mara ni vula ku, ni ringeta ku vula ku, a nga ka a nga ti a ta ku hlantswela ki?

Eka ntshaho lowu nga laha henhla, Ngodwana u paluxa vito ra munhu loyi a lavaka ku n'wi teka tanihi nsati wa vumbirhi, ku nga Magrita, loyi a nga n'wana wa mhanintsongo wa nsati wa yena Jorjina. Leswi swi kombisa leswaku Ngodwana u tiva kahle leswaku xiboho lexi xi nga ha va xi nga amukeleki eka Jorjina, hikuva ku nghenisiwa ka munhu loyi a nga le kusuhi ni ndyangu wa yena ku nga vanga ku kanakana ni ku pfumala ku twanana. Leswi swi vanga ku kanakana exikarhi ka vatekani, hilaha swi kombisiwaka hakona hi xivutiso lexi a xi vutisaka lexi nge:

Jorjina: Oh, i ncini ni nga xi kotiki *seni* kaya?

Nhlamulo ya Jorjina yi kombisa leswaka yena tanihi nsati wa muti a ku na lexi a nga xi endlaku emutini wa vona lexi xi nga ta susumeta nuna wa yena leswaku a kala a tela hi miehleketo yo teka nsati wa vumbirhi. Hambiloko Ngodwana a ringeta ku hlamusela swin'wana swa swivangelo leswi endlaka leswaku a teriwa hi miehleketo yo teka nsati wa vumbirhi hi ndlela:

Ngodwana: I tshama u nga ri kona, e... sweswi swa *ti-meeting*,
sweswi a wu ri ka leswi swa *ti-pra ... practical*. Se i
kumeka u nga ri kona, na la kaya. A ni ku na

xivundza, a hi na n'wana, se loko ho kumeka hi ri

vanharhu la kaya la!

Ntshaho lowu wu paluxa swin'wana swa swivangelo leswi susumetaka Ngodwana ku anakanya ku teka nsati wa vumbirhi, hambiswiritano Jorjina u kombisa ku kanakana ni ku kaneta swinene, a vula leswaku loko nuna wa yena a teka nsati un'wana, a ta antswa a suka emutini. Leswi swi kombisa hilaha vaxisati va ximanguvalawa va talaka ku paluxiwa tanihi vanhu lava nga swi amukeleki leswaku vavanuna va vona va ngenisa vavasati van'wana eka vukati.

Jorjina u ya emahlweni a kombisa leswaku a nga swi lavi ku amukela xiboho lexi hambiloko nsati wa vumbirhi ku nga va Tiyi, loyi a nga makwavo wa yena. Leswi swi engetela ku tiyisisa ku kanakana ka yena ni ku hambana ka mavonelo exikarhi ka yena na nuna wa yena mayelana ni vukati bya ntshengwe. Hi ndlela leyi, u hetelela a kombisa langutelo ra yena hi marito lama landzelaka:

Jorjina: Haa aah! A a ti!

Ngodwana: A ta?

Jorjina: A nga ti!

Ngodwana: Mhani wa Filimawo!

Jorjina: Aaah!

Hambiloko Jorjina a nga nyikangi nhlamulo yo kongoma, swa tikomba no va erivaleni leswaku a nga swi tsakeli ku nuna wa yena a teka wansati un'wana hambiloko ko va makwavo wa yena. Leswi ku nga maendlelo yo hambana na ya xikhale lava a va pfumela ku nuna wa vona a teka ntshengwe. Ku va wanuna a teka ntshengwe i mhaka leyi hi Xitsonga yi amukelekaka hikuva ku ni xivuriso lexinge, 'Wanuna i nhwembe, wa nava. Leswi vulaka leswaku kuya hi ndhavuko wa Vatsonga, wanuna a nga ha teka vavasati vo tala.

Vaxisati va ximanguvalawa va tlhela va paluxiwa tanihi vanhu lava nga amukeliki ntsena ku tekiwa na vavasati van'wana hi vavanuna va vona, kambe na ku ala ku tekiwa hi maxaka ya nuna loko nuna wa vona a hundzile emisaveni. Hikuya hi ndhavuko wa Vatsonga, ku languteriwa leswaku wansati u hlawula wanuna exikarhi ka vandyangu wa nuna wa yena leswaku muti wu ya emahlweni ni ku nga heli.

Hambiswiritano, vaxisati va ximanguvalawa va paluxiwa tanihi lava hambukaka na ku bakanyela etlhelo mukhuva lowu wa ndhavuko, hilaha swi kombisiwaka hakona hi mahanyelo ya Jorjina endzhaku ka ku lova ka nuna wa yena Ngodwana. Leswi swi kombisa ku hambana exikarhi ka mikhuva ya xikhale ni langutelo ra ximanguvalawa eka ndhawu ya wansati endyangwini. Leswi swi vonaka eka xiphemu lexi nga haxiwa emoyeni hi ti 20/08/2017:

SFX: VUSIKU – KU N’OKELA ENDZENI KA YINDLU

Mthombeni: (*A ri karhi a tshunela*) Heyi, heyi, heyi, la mutini wa ntukulu wa mina kati ku humelela yini?

Jorjina: (*a chavile no hlama hi nkarhi wun’we*) Haa, aah!

Mthombeni: Humani, humani la!

Jorjina: Malumi, leswi mi nga lo kuma na livati la kona li nga pfaliwangi, mo nghena njhe!

Mthombeni: *Why* [hikokwalaho ka yini] ku tshama ku tele la mutini masiku hinkwawo la?

Jorjina: -ku ta tshama –

Mthombeni: - I pfiri-pfiri ku hela.

Jorjina: Mha ni swi tivi...

Mthombeni: Ku nghena loyi u ta ku pfuxeleni, hi le xibedhlele la?

Jorjina: *Ha* le xibedhlele, *khepa* vanhu lava a va hanya na ntukulu wa wena va ta va ta ni vona i nandzu leswo?

Mthombeni: A wu swi tivi yaloyi u hanyaka na yena munhu hi yena a tivaku tikhona ta wena, hi yena a dlayaka.

Jorjina: U hlaya ku wanuna la sukaka laha hi yena a nga dlaya nuna wa mina?

Mthombeni: Lahawani a na ha lavi munhu. Hi mina ni nga ta basopa muti lowu

Jorjina: U hla-

Mthombeni: -hi mina ni nga ta basisa muti lowu

Jorjina: *(a hlamala hi matimba)* A yini?

Mthombeni: Muti lowu hi mina, hi mina laha, ni lava ku chaya katara.

Jorjina: *(a ala hi matimba lamakulu swinene)* Helee! Leswi a wu ga ta swi vo na sweswo. Ni rhwala sirha *ni li* vuyisa mutini wanga?

Mthombeni: Heyi!

Jorjina: Heyi!

Mthombeni: I khale ni lava tinhundzu na timovha na hinkwaswo swa la mutini lowu na swi lava

Jorjina: Hele!

Mthombeni: Ni ta ba ta le West Gate.

Jorjina: Hi n'wina mi nga dlaya nuna wa mina ka?

Mthombeni: *Hay'khona!*

Jorjina: Hayi hi n'wina.

Mthombeni: Ri lo fika siku ra yena, kambe ngopfungopfu hala ka n'wina

Jorjina: N'wina mi hleketa ku mi nga ni teka n'wina?

Mthombeni: Ya!

Jorjina: Swo yini, mina ni tekiwa hi n'wina?

Mthombeni: Loko ni ya mudendeni u ta ni fambisa hi girivani?

Jorjina: He le, se ku tirhwalela lufu (rifu) ni ri vuyisa mutini musi

Mthombeni: U nga vileli, swi ta lungha

Jorjina: Ni nga vileli ni tekiwa hi xikhalabyani xo hola mudende wo loyiwa. Siku leri u holaka yi ttherile hinkwayo.

Mthombeni: *(a fa hi mafenya)*

Jorjina: Rivalani, mu nga ni kwatisi

Mthombeni: Hay'khona, ni ta yi hlayisa mina mali ebenge (*bank*)

Jorjina: Hlayisani vasati va wena le ka N'waxinyamana u tshama kona

Mthombeni: (*a hlamala*) -Eh!

Jorjina: U ni twile?

Mthombeni: Se u lava ku ya nghena na le ka N'waxinyamana?

Jorjina: (*a nyangatsekile*) Ni karhele ku lungha u ni xanisa ngopfu siku na siku mani.

Mthombeni: U ta ya u ya kuma to tlula ta wena le-

Jorjina: -a yini?

Mthombeni: Timhaka, ti tele.

Jorjina: Chikhalabyana leci u lava yini seni mutini wa mina?

Mthombeni: Mina Boti Langutela

Jorjina: U langutela vamani?

SFX: **BRIDGE MUSIC**

Nkomiso wa xivono

Eka xivono lexi, Jackson (N'wamapfotlosela) u endzela Jorjina hi vusiku hi xikongomelo xo n'wi pfuna mayelana ni timhaka ta timali ta nuna wa yena Ngodwana, loyi a nga hundza emisaveni. Loko va ha ri exikarhi ka mbulavurisano, Malume Samson Mthombeni u fika, kutani Jackson a huma a va siya vambirhi na Jorjina. Endzhaku ka sweswo, Mthombeni u byela Jorjina leswaku u lava ku sala a chaya katara endlwini ya ntukulu wa yena Ngodwana, kambe Jorjina u ala leswi, a kombisa leswaku a nga swi amukeli ku lawuriwa kumbe ku vungunyiwa hi malume wa nuna wa yena.

Nxopaxopo wa xivono

Mitolovelo ni mikhuva ya ndhavuko wa Vatsonga ya vurhangisavaxinuna yi endla leswaku Malume Mthombeni a titwa a ri ni lung'helo ro n'ghenela ni ku lawula timhaka ta muti wa ntukulu wa yena. Hi ku landza langutelo leri ra ndhavuko, u kombisa ku titwa a ri na matimba yo tirhisa muti, ku katsa ni ku lava ku chaya katara endhawini leyi, leswi swi nga twisisekaka tanihi xikombiso xa ku lawula ka vavanuna eka swiyenge swa ndyangu. Hambiswiritano, ku ala ka Jorjina ku kombisa ku hambana exikarhi ka mikhuva ya xikhale ni ku tivona ka vaxisati va ximanguvalawa, laha a kanetaka ku vekiwa ehansi ka vulawuri bya vandyangu wa nuna wa yena. Hi twa hiloko a ku:

Mthombeni: Lahawani a na ha lavi munhu. Hi mina ni nga ta basopa muti lowu.

“Ku basopa muti,” hilaha Malume Mthombeni a swi boxaka hakona, ku kongomisa eka ntirho wa ku hlayisa ni ku sirhelela muti. Eka xiyimo lexi, ku hlayisa muti swi katsa ku sala a khathalela nsati wa ntukulu wa yena, hi ku landza mikhuva ya ndhavuko wa Vatsonga mayelana ni wansati loyi a feriweke hi nuna.

Mthombeni u endla leswi hikuya hi ku twisisa leswaku, hi ku landza ndhavuko lowu, swa amukeleka leswaku xaka kumbe makwenu wa nuna a nga n'ghenela eka timhaka ta muti ku pfuna ku wu hlayisa ni ku tiyisisa leswaku wu ya emahlweni. Leswi swi kombisa hilaha mikhuva ya ndhavuko yi vumbaka matwisiselo ya vutihlamuleri ni vukona bya vandyangu endzhaku ka ku lova ka nuna. Jorjina tanihi wansati wa ximanguvalawa a bakanyaka ku tekiwa hi Malume wa nuna loko aku:

Jorjina: *(a ala hi matimba lamakulu swinene)* Helee! Leswi a wu ga ta swi vo na sweswo. Ni rhwala sirha ni li vuyisa mutini wanga?

Ku ala ka Jorjina hi matimba ku sekeriwa hi ku tirhisiwa rihlamari “helee!”, leri kombisaka ku hlamala lokukulu eka leswi vuriwaka hi Malume Mthombeni mayelana ni ku lava ku n'wi teka. Leswi swi kombisa ku hlamala ni ku kanakana ka yena eka xikombelo lexi a nyikiwa xona. Ku ya emahlweni, xiyimo lexi xi paluxa Jorjina tanihi wansati loyi a hambukaka eka mikhuva ya ndhavuko wa Vatsonga mayelana ni ku hlayisiwa ka wansati loyi a feriweke hi nuna hi xaka ra nuna. Hikuya hi ndhavuko lowu,

ku languteriwa leswaku u fanele ku amukela ku hlayisiwa hi vandyangu wa nuna wa yena, kambe Jorjina u kaneta swinene leswi, a vula leswaku “leswi a wu nga ta swi vona sweswo,” leswi kombisaka ku ala ku amukela ku hlayisiwa hi Malume Mthombeni. Leswi swi engetela ku tiyisisa ku hambana exikarhi ka milawu ya ndhavuko ni ku tivona ka ximunhuhatwa xa Jorjina tanihi wansati wa ximanguvalawa.

Ku lava ku twisisa ku hakunene Malume Mthombeni u vula swona sweswi na yena a hleketaka swona, hi twa hiloko a ya emahlweni a va vutisa xivutiso lexi:

Jorjina: N’wina mi hleketa ku mi nga ni teka n’wina?

Mthombeni: Ya!

Nhlamulo yo kongoma ya Malume Mthombeni ya “Ya!” yi kombisa ku tiyimisela ka yena ku teka vutihlamuleri byo hlayisa nsati wa ntukulu wa yena, hilaha swi fambisanaka hakona ni mikhuva ya ndhavuko wa Vatsonga. Hambiswiritano, Jorjina u kombisa ku ala hi matimba, a vula leswaku a nga swi amukeli ku tekiwa hi mukhalabya. U ya emahlweni a kombisa ku kanakana ni ku sola xikombelo lexi hi marito lama kombisaka ku hlamala ni ku kaneta, a ku: “Mina ni tekiwa hi n’wina?”

Ku engetela kwalaho, loko a kaneta ku tekiwa hi Malume Mthombeni, swi nga languteka leswaku kumbexana a nga ha pfumela loko ku ri leswaku u gangisiwa hi Jantino. Hambiswiritano, na swona u swi kaneta, hikuva a nga swi amukeli leswaku a n’wi hlayisa tanihi leswi a nga ndzisana ya khale ya nuna wa yena wa le Mozambhiki. Leswi swi kombisa hilaha Jorjina a paluxiwaka tanihi wansati loyi a hambukaka swinene eka maendlelo ya xintu xa xikhale eka ndhavuko wa Vatsonga, ngopfungopfu mayelana ni vutihlamuleri bya vandyangu wa nuna endzhaku ka ku lova ka yena.

4.3.2 Vaxisati va ximanguvalawa va titirhela

Tanihilaha nhlokomhakatsongo leyi yi vulaka hakona, “vaxisati va titirhela,” eka tindzimana leti landzelaka ku ta kaneriwa hilaha vaxisati eka *Mina hi mina* va paluxiwaka hakona tanihi vanhu lava va titirhelaka no tiyimela hi voxé. Eka ndhavuko wa Vatsonga, mhaka ya ku va wansati a titirhela a hi nchumu lowu a wu toloveriwile hikuva hi ntolovelo wanuna hi yena loyi a languteriweke ku tirhela ni ku hlayisa muti, kasi wansati yena a tshama ekaya a khathalela ndyangu. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Mathye (2003) loko a vula leswaku:

Masingita becomes a career woman which is against patriarchal Tsonga tradition. The women's prime role in Tsonga tradition is to bear children and not to pursue a career, hence the Tsonga proverb, "Wansati i ku veleka."

Leswi swi kombisa leswaku eka ndhavuko wa Vatsonga ntirho lowukulu wa wansati a wu tekiwa tanihi ku veleka ni ku hlayisa muti ku tlula ku nghenela eka swa ntirho kumbe ku aka ntirho wa yena hi yexe. Xiyimo lexi xi tlhela xi vonakala eka xiphemu xa *Mina hi mina* lexi haxiweke emoyeni hi ti 09/12/2018, laha ku paluxiwaka ku cinca ka matwisiselo ya xiave xa wansati eka nkarhi wa sweswi:

SFX: HI NKARHI WA NDZHENGHA

Ngodwana: Hi pfhuka ni ku tiva a wu nga se tshama u etlela nhoveni. Leswin'wana hinkwaswo a no ku lumbeta ni ri hava ntiyiso. Sweswi u ya u ya etlela kwalomo. Ni suka ni famba u nga se vuya. Sweswi na vutisa ku Jorjina a wu etlele kwihi? Nasweswi a wu swilavi ku ni byela?

Jorjina: *Aah... mina... eish (a basisa rito)* a mina maswitiva swa ku na tirha haswona? Ni nghena na mpundzu ni chayisa na madlhambu. Leswi na madlhambu ni fanele ni ya languta swa tibuku hikusa a ni na wona nkarhi wa ku hlaya?

Ngodwana: Se swi langutiwa kwihi?

Jorjina: Ku tele ngopfu lomu ni swi langutaka kona, ni swi chekaka kona

Ngodwana: Hi kwihi lomu a mi ye kona siku rero

Jorjina: Haa, manuku ko va na *tiproblem* [swiphiqu] mi nga hi byeleki xikan'we mara...

Ngodwana: Hi kwihi lomu a mi ye kona. I nga ni hembeli hi Library yaleyo

Jorjina: Aaa!

Ngodwana: Ni vutisike va machingelani va le library ni ku a tile munhu wa so na. va ku no n'wi vona a va n'wi vonanga

- Jorjina:** Haa, swilo yini?! Mu nga ni hi nga holovisiwi hi swilo swo ka swi nga twali. Mina a ni nga tlelanga a no va ku hlayeni ka tibuku
- Ngodwana:** Kwihi? A wu hlaya kwihi? A ni a wo to vula ku a wu hlayela ka Mangongongo. Loko ku ri hi ku u ye u ya hlayela le hambi va ri hi le ka mani, ka Joe Chavani u to vula - ku a wu ya hlayela kwihi.
- Jorjina:** *(a tlakusa rito)* Mina a ni hlaya ka Karlina.
- Ngodwana:** Ka Karlina? Ka Karlina?
- Jorjina:** E, ka Karlina!
- Ngodwana:** Wena a wu ye u ya hlaya tibuku ka Karlina?
- Jorjimna:** E, ka Karlina!
- Ngodwana:** I ntiyiso?

BRIDGE MUSIC

Nkomiso wa xivono

Eka xivono lexi ku paluxiwa wa xisati loyi a titirhelaka emakhixini. Leswi swi kombisa erivaleni leswaku ntirho wa yena wa tiveka naswona na nuna wa yena Ngodwana wa swi tiva leswaku wa tirha. Xiyimo lexi xi kombisa ku cinca loku nga kona eka vutomi bya vaxisati va ximanguvalawa, hikuva a va ha paluxiwi tanihi vaxisati va xikhale lava a va tshembela ntsena eka wanuna leswaku a va hlayisa ni ku va tirhela. Leswi swi kombisa ku hambana ka mahanyelo ni xiave xa vaxisati va nkarhi wa sweswi loko ku ringanisiwa ni ndhavuko wa khale wa Vatsonga.

Nxopaxopo wa xivono

Eka xivono lexi, Jorjina u paluxiwa tanihi wa xisati loyi a titirhelaka no tiyimela hi ntirho wa yena. Leswi swi vonakala loko a vutisiwa leswaku a etlele kwihi, kutani yena a hlamula hi ku kombisa leswaku a a ri entirhweni. Nhlamulo leyi yi kombisa leswaku ntirho wu teka ndhawu ya nkoka evuton'wini bya yena naswona u tivona tanihi munhu loyi a nga na vutihlamuleri bya ntirho ku fana ni vavanuna. Leswi swi tlhela swi tiyisisa ku cinca ka xiave xa wansati eka ndhavuko wa ximanguvalawa. Laha a hlamulaka hi ndlela leyi:

Ngodwana: Hi pfhuka ni ku tiva a wu nga se tshama u etlela nhoveni. Leswin'wana hinkwaswo a no ku lumbeta ni ri hava ntiyiso. Sweswi u ya u ya etlela kwalomo. Ni suka ni famba u nga se vuya. Sweswi na vutisa ku Jorjina a wu etlele kwihi? Na sweswi a wu swi lavi ku ni byela?

Jorjina: *Aah ... mina... eish (a basisa rito) a mina ma swi tiva swa ku na tirha haswona? Ni nghena nampundzu ni chayisa namadlhambu. Leswi namadlhambu ni fanele ni ya languta swa tibuku hikusa a ni na wona nkarhi wa ku hlaya.*

Nhlamulo ya Jorjina yi hi paluxela wa xisati la titirhelaka handle ko va a tshama ekaya tanihilaha a languteriwaka hakona hi ku landza ndhavuko wa Vatsonga. Yena u pfuka a ya tirha no handzela muti wa yena. Leswi ku nga mhaka leyi yi nga tolovelekangi eka Vatsonga ku va wa xisati a titirhela. Ku seketela no tiyisiwa leswaku vaxisati eka *Mina hi mina* vapaluxiwa ku va va ri vanhu lava va titirhelaka, hi vona hi Mihloti loyi na yena a titirhelaka emayini wa *Pfuna Rixaka*. Leswi swi vonakala eka xiphemu xa *Mina hi mina* lexi haxiweke emoyeni hi ti 18/03/2018:

INT: EOFISINI

Mihloti: *(a kokela moya ehandle hi ku karhala)* ya, tirho
wa namuntlha wu tele ya! Hala va Boncisi va lava ti-report [swiviko]. Hala a, swi hlangahlanganile. Hinkwaswo swi yimele mehe.

Karlina: *(a twala a ri eku teni)* ku tlhela ku ni hulukela la ofisini leyi. U
nga ku... hambi u kona Mihloti wa kona. *Knock knock* [kokoko]

SFX: KU GONGODZA ERIVATINI

Mihloti: Nghena, *come in* [nghena]. *(a hlamala la ngheneka)* Haa!

Karlina: *(a hlekelela)* a mi pfalanga kasi n'wina a mi tirhisi *aircon* la?

Mihloti: Karlina emayini!

Karlina: Mmm!

Mihloti: *What a surprise!* [I xihlamariso xonghasi!]

Karlina: Kumbe ni ri tshikisa sweswi?

Mihloti: Ri tshikiseni sweswo a ku na *problem* [xiphiqo].

Karlina: Jhii, ya hina *aircon* a yi pfumeli loko ku tshama ku pfuriwile so, a yi tirhi kahle.

Mihloti: Hi ta ku yini, ku nghena huma nghena nghena huma ka ngheniwa, ka humiwa ni vhela ni ku swantswa ri tshama ri lo tano

Karlina: *Eh,*

Mihloti: Hi xexo xitulu mi nga thsma ehansi.

Karlina: *Thank you* [Inkomu.]

Mihloti: Ha, namuntlha yi ta na! Hi za hi mi vona kwala?

Karlina: Haw' wa, kasi a ku na nchumu!

Mihloti: Uhm!

Karlina: A ni tshamanga!

Mihloti: Mi pfukile?

Karlina: Ha hi pfukile hi ngo vona?

Mihloti: Hi pfukile!

Karlina: *Eh!*

Mihloti: *Eh!*

Karlina: A ni tshamanga Sondergrense a nga *right* [pfukanga] u na *allergy* wa *bloka* [u pfaleka tinhompfu].

Mihloti: *Okay ...* [swi lulamile...]

Karlina: Se ni te mara na ha ta ni ta jika ni ta kota ku tlhela ni ya n'wi vona.

Mihloti: *All right* [Swi lulamile.]

Karlina: Wa atshamula *hey!*

Mihloti: U ta lungha *as long* [xikulu] mi n'wi yi se ka *Dr* [Dokodela]

Karlina: *Aah*, a ni zangi ni n'wi yisa a ni lavi ku ta hamba. No hleketelela ku kumbexani a nga va a nuhweterile *something* [swin'wana] swi nga n'wi khomi kahle, *ey!*

SFX: **KU TWALA VUCHEKECHEKE BYA PHEPHA**

Mihloti, na swi tiva ku a wu chechekangi na ku chucheka, u twa i nga ku ni tele swin'wana swo ka swi nga ri kahle. *No!* [e-e!] A hi kuleni, swi hundzile. *This is 2018* [Leri i lembe ra 2018]

Mihloti: *Is true* [I ntiyiso]

Karlina: Ene hi le ku kuleni, swin'wana swi fanele swi pfa swi cinca. Mina na wena hi tshama hi kha hi lwa, mara *I think* [ni hleketa ku] lembe lera 2018, mhi ni tibyerile ku tshika swa 2017 swi tlhelela le!

Mihloti: *(a ntshuxeka) eish!*

Karlina: *This is for you* [Lexi i xa wena.]

Mihloti: *What?* [Yini!] **[BEAT]** Nyiko?!

Karlina: *(a hleka)* swa hlamarisa ne?

Mihloti: Mmm, a ni swi twisisi ku ... *present* [nyiko] ya yini!

Karlina: Wa tiva ku i yini Mihloti neh, swi' swin'wana loko vanhu va swi endla vuton'wini u vona ku nga ri nchumu. Pfula!

Mihloti: **Kgaa!**

SFX: **KU PHURUNURIWA KA PHEPHA**

Karlina: U nga chavi

Mihloti: *Okay, eish! Swiswa koho u susa leswi u heta ku ta leswi u heta ...wow...watch ya gold! [hiswona ke, eish! swiswa koho u susa leswi u heta ku ta leswi u heta...wow, wachi ya golidi!]*

Karlina: Kahlekahle?

Mihloti: I ya mina?

Karlina: Mihloti ni lava ku khensa ka wena .

Mihloti: Yini?

Karlina: Wa tiva ku ...sweswi a hi ta vulavula Confi a nga ha ri kona. Yinsu leyi yi nga ta yi suka ka *family* [ndyangu] ya [wa] ka n'wina yi pfunile n'wana wa mina. *As I speak Confi u le ka grade 7.* [Sweswi ni vulavulanga Confi u le ka Giredi ya vunkombo.]

Mihloti: *(a twala a hlangananile no ntshuxeka hi nkarhi wun'we)* Wa tiva ... a ni rivele ku yinsu liya a yi huma ka ntsongwana ya mina, Jamela.

Karlina: Na swi tiva, *that is why* [hikokwalaho] ni ku byela ku yi huma ka *family* [ndyangu] ya[wa] wena. Na swi tiva ku a yi humi ka wena mara mina ni twa swi ri kahle ku ni ku khesa.

Mihloti: Swa kala!

Karlina: A ni tshamanga Mihloti.

Mihloti: *Please* u nga se famba. [No kombela, u nga se famba.]

Karlina: A nga kahle n'wana wa mina.

Mihloti: A ni ali ni swi twile *but you know* [kambe wa swi tiva ku] a ni swi tivi ku ni nga vula yini... ni lava ku vula ku ... inkomu, na ku swi rivala a ni swi rivele.

Karlina: *Arg* Mihloti u ta ni rilisa, *congratulations on your pregnancy*, na famba, nye...

[Arg wena Mihloti, u ta ni rilisa, ndza ku khesisa eka ku tika ka wena, na famba, nye...]

Mihloti: *Okay, is fine* [hiswona, swi lulamile] mi va rhungula.

SFX: BRIDGE MUSIC

Nkomiso wa xivono

Karlina u endzela Mihloti emayini laha a tirhaka kona hi xikongomelo xo n'wi khensa hikwalaho ka leswi Jamela a nyikeke n'wana wa yena Confidence yinsu. Eka ku kombisa ku tlangela ka yena, Karlina u n'wi nyika xikombankarhi xa golidi tanihi xikombiso xa ku khensa ni ku tlangela.

Nxopaxopo wa xivono

Xivono lexi xi sungula ehofisini ya Mihloti, laha a vulavulaka yexe hikwalaho ka ku karhalisiwa hi ntirho lowukulu lowu a langutaneke na wona tanihi mutirhi wa mayini wa *Pfuna Rixaka*. Leswi swi paluxa Mihloti tanihi wa xisati loyi a titirhelaka naswona a khomaka vutihlamuleri bya ntirho wa nkoka. Ku tala ka ntirho ni ku vilela loku a ku kombisaka swi tiyisisa leswaku u nghene swinene eka swa ntirho naswona u khomisisa ntirho wa yena hi ndlela ya xiphurofexinali. Leswi swi humelerisiwa hi nkarhi lowu a phofulaka hi ta ku karhala ni ku taleriwa hi ntirho wa hofisi ya yena loko a ku:

Mihloti: *(a kokela moya ehandle hi ku karhala)* ya, tirho wa
namuntlha wu tele ya! Hala va Boncisi va lava ti-
report. Hala a, swi hlangahlanganile. Hinkwaswo swi
yimele mehe.

Eka ntshaho lowu nga laha henhla, Mihloti u kombisa leswaku ntirho wa yena wa siku wu tele swinene naswona u langutane ni ntshikelelo lowukulu wa ntirho. U tlhela a kombisa leswaku mukuru wa yena, Boncisi, loyi a nga CEO ya mayini, u lava swiviko leswi humaka eka yena. Leswi swi kombisa leswaku Mihloti u tirha ehansi ka vulawuri bya Boncisi naswona yena u khome xiyimo xa COO emayinini leyi. Leswi swi tiyisisa leswaku hakunene Mihloti i wa xisati loyi a titirhelaka naswona a nga na ntirho wa nkoka eka mayini ya *Pfuna Rixaka*. Ku ya emahlweni, ntirho wa yena emayinini wu

tlhela wu tiyisiwa hi nkarhi lowu a hlamalaka loko Karlina a nghena ehofisini ya yena, a tlhela a vulavula marito lama landzelaka:

Mihloti: Karlina emayini!

Ntshaho wa ku hlamala ka Mihloti loko a vona Karlina a nghena ehofisini ya yena entirhweni emayinini wu tiyisisa mhaka ya leswaku hakunene Mihloti wa tirha naswona ntirho wa yena wu kumeka ehofisini ya mayini wa *Pfuna Rixaka*. Leswi swi paluxa leswaku na yena tanihi wa xisati u titirhela naswona u khome ntirho wa nkoka eka xiyimo xa ntirho. Xiyimo lexi xi kombisa ku hambuka eka mitolovelo ya ndhavuko wa Vatsonga lowu a wu langutele leswaku wansati a fanele ku hlayisiwa ni ku tirheliwa hi wanuna. Ematshan'weni ya sweswo, Mihloti u paluxiwa tanihi wa xisati loyi a tiyimelelaka hi ntirho wa yena naswona a hoxa xandla eka ikhonomi ni mafambiselo ya ntirho, leswi kombisaka ku cinca ka xiave xa vaxisati eka nkarhi wa sweswi.

4.4 Vurhangisavaxinuna

Vurhangisavaxinuna byi nga hlamuseriwa hi tindlela to hambana kuya hi laha byi tirhisiwaka kona kumbe xiyimo lexi byi humelelaka eka xona. Eka ndzavisiso lowu, vurhangisavaxinuna byi hlamuseriwa hi ku landza nhlamuselo ya Tuttle (1986:242), hilaha yi tshahiweke hakona hi Mathye (2003), leyi vulaka ku rhangela ka wanuna tanihi nhloko ya muti ni murhangeri wa ndyangu. Mhaka leyi yi tlhela yi seketeriwa hi xivuriso xa Xitsonga lexi nge, "Wanuna i nhloko ya muti." Leswi swi kombisa leswaku eka ndhavuko wa Vatsonga a ku na xiboho lexi endlaka emutini handle ka mpfumelelo kumbe nkongomiso wa wanuna tanihi murhangeri wa muti.

Eka xiphemu xa ntlango wa *Mina hi mina* lexi tlangeke hi ti06/02/2021, vaxisati va paluxiwa tanihi vanhu lava landzelelaka maendlelo ya vurhangisavaxinuna hikuva va kombisa ku hlonipha ni ku landzelela swiboho swa vavanuna va vona, hambiloko ku ri leswaku vona hi voxe a va pfumelani na swona. Leswi swi humelerisiwa hi ximunhuhatwa xa Jorjina endzhaku ka rifu ra nuna wa yena Ngodwana. Jorjina u ala ku dlaya tihuku hikuva u vula leswaku nuna wa yena u n'wi lerisile leswaku a nga ti dlayi, naswona tanihi nhloko ya muti marito ya yena ma fanele ku hloniphiwa ni ku landzeleriwa. Leswi swi kombisa matimba ya vurhangisavaxinuna eka mafambiselo

ya muti ni hilaha swiboho swa wanuna swi yaka emahlweni swi lawula vutomi bya ndyangu hambiloko yena a nga ha ri kona.

SFX: TIHUKU LETI KENKELAKA

Karlina: (*a hlamala*) Aaa...ha...ha... Mhani Jorjina, mina voko, tihuku to tarisa leswi? Mi ti phamela yini?

Jorjina: Aah!

Karlina: Hayi ha-ha-ha, na leta swimbi?!

Jorjina: Ni nga ti phamela yini, ti dya sweswo tihandzela!

Karlina: Hmm, swi vula ku n'wina na vuyeni a mi byi chavi hi ku xixexo xo tshama xi ri kona!

Jorjina: Kwihi, hikuza xixevo lexi a xi dlayiwi?

Karlina: (*Swi n'wi hlamarisa*) himpela! A ti dlayiwi tihuku leti?!

Jorjina: Leswi n'winyi wa tihuku leti a ri kona a pfumela ku xi thothiwa xixevo lexi!

Karlina: Se sweswi mo dlaya.

Jorjina: Xii, oho, ni ta dlaya!

Nkomiso wa xivono

Karlina u endzela Jorjina ku ya n'wi chavelela endzhaku ka loko a loveriwile hi nuna wa yena hikwalaho ka ndzilo lowu hiseke kereke ya yena. Loko Karlina a fika emutini wa Ngodwana, u hlamarisiwa hi ku tala ka tihuku leti a ti ri kona emutini wolowo. Eka nhlamulo ya yena, Jorjina u hlamusela leswaku tihuku teto a ti dlayiwi hikuva nuna wa yena a nga pfumeri leswaku ti dlayiwa.

Nxopaxopo wa xivono

Eka xivono lexi, Jorjina u paluxiwa tanihi wa xisati loyi a hloniphaka ndhavuko wa Vatsonga wa vurhangisavaxinuna, hikuva u ya emahlweni a landzelela ni ku tirhisa swileriso swa nuna wa yena hambiloko a hundzeke emisaveni. Leswi swi kombisa

leswaku marito ni swiboho swa nuna tanihi nhloko ya muti swa ha ri na matimba eka mafambiselo ya muti endzhaku ka rifu ra yena.

Jorjina u tlhela a paluxiwa tanihi wa xisati loyi a humelerisaka vurhangisavaxinuna hi ku kombisa ku tshembeka ni ku landzelela swiboho leswi tekiweke hi nuna wa yena loko a ha hanya. Leswi swi tiyisisa ndlela leyi ndhavuko wa Vatsonga wu nyikaka wanuna matimba ya ku lawula mafambiselo ya muti, kasi wansati yena a languteriwa ku hlonipha ni ku landzelela swileriso sweswo:

Karlina : Hmm, swi vula ku n'wina na vuyeni a mi byi
chavi hi ku xixexo xo tshama xi ri kona!

Jorjina : Kwihi, hikuza xixevo lexi a xi dlayiwi?

Eka ntshaho lowu nga laha henhla, nhlamulo ya Jorjina yi kombisa leswaku u hanya ehansi ka vurhangisavaxinuna, hikuva u hlamusela leswaku a nge dlayi tihuku hikuva sweswo swi hambana ni leswi nuna wa yena a swi leriseke loko a ha hanya. Leswi swi hlamarisa Karlina naswona swi kombisa hilaha swiboho swa nuna swi nga ha vaka swi ri na matimba eku lawuleni ka vutomi bya ndyangu. Eku heteleleni ka mbulavulo wa vona, Jorjina u vula marito lama nge::

Jorjina : Xii, oho, ni ta dlaya!

Hi ntshaho lowu, Jorjina u kombisa ku cinca ka xiyimo xa yena, hikuva sweswi u swi amukela ku dlaya tihuku endzhaku ka rifu ra nuna wa yena. Leswi swi kombisa leswaku xiboho lexi a a nga xi pfumeli emahlweni a xi ri endzhaku ka rifu xi sungula ku koteka, leswi tiyisisaka mhaka ya leswaku loko nuna a ha hanya, rito ra yena ri a ri ri na matimba swinene tanihi nhloko ya muti.

Ku engetela kwalaho, mhaka leyi ya vurhangisavaxinuna yi tlhela yi paluxiwa hi Jorjina eka nkarhi lowu a a kumile xirhambo xo ya endla inthavhiyu ya ntirho wa vudyondzisi eHlalukweni, leswi kombisaka hilaha vutomi bya yena bya ha lulamisiwaka ni ku lawuriwa hi swiboho leswi a swi hloniphaka eka ndhavuko wa nkarhi lowu hundzeke.

INT: ENDLWINI - HLEKANI

Ngodwana: -i ri swi ku yini?

Jorjina: N'wina mani mi lava ku ni ... leswi mu nga ni tshika mani,

ni taka ni rheta. Ni mu byerile swa ku ni na leswi swa

Inthaview nyamutlha-

Ngodwana: -kwihi?

Jorjina: A Hlalukweni

Ngodwana: A ku yiwi aHlalukweni. I suka la u ya dyondzisa le ka
Mdavula le, aHlalukweni mina ni sala la! A ku ri na poso
la Basopa la, ya Metse, i te Metse a wu wu koti, a hiswona?

Jorjina: *Aah!*

Ngodwana: Se le ka Mdavula ve *interview* ya kona ku dyondzisiwa yini,
Xitsonga, a hiswona?

Jorjina: Mhh!

Ngodwana: A wu twi! A ni ta hlamala, i ya dyondzisa swin'wanyana. I
dzhumba i famba i ku u ya xikolweni u ku u ya ku dyondzeni ka
xikolo u ya dyondzela ku dyondzisa Xitsonga. Xi tsandza mani
Xitsonga? A swa ha ri kona swa vaDedeya mhani! U lava ku ya
dyondzisa vaDedeya, Majosi na Mahonisi i vamakwavo, a swa ha
ri kona swilo swi cincile mhani. Swi ta fika swi ku tsandza kwale.

Jorjina: I mu nga ni byelani, (*a basisa rito*) leswi mu ngo yima ndleleni ya
mina mi rhi nuna wa mina swi vula yini?

Ngodwana: Hayi, hayi-

Jorjina: Ma swi tiva ku loko ni mi swekela xikhafu no titsemelela, mi ko ta
ku dla.

Ngodwana: Haa, aHlalukweni a wu yi. Leka Mdavula u ya dyondzisa
le kule le. Mina ni ta sala...u tlhela u hlamusela kahle u ku masiku
man'wana u ta pfa u tlela kwale, ka mani, ka mani?

Jorjina: Ni to lava ndhawu ni boda na n'wina mi ta vhaka na swona...

Ngodwana: Hayi...hayi.. ni vhaka leswo yini? U ta byela vanhu va wena ku

namuntlha wa ta, fambani!

Jorjina: Vukati ni ta li zonda ngopfu loko swi endlisa leswi xihambani

Ngodwana: Mhani wa Filimawo, hi leyi poso a yi ri kona ya Metse, i
tiyela ya Xitsonga, a swi tirhi sweswo-

Jorjina: - (*a hlundzuka*) Ina-ka, kati mi kwatela yini hakusa mina ni yile
exikolweni?

Ngodwana: Leswi a wu hamba u tivulavurisa xilunghu la ke, i nge u lava poso
ya Xichangana? Wa-we-wi-wo-wu, a swi tsandzi swilo sweswo, a
swi tsandzi, na kona hambi vo fika va ku vutisa wena a wu nge
pasi. A hi Xitsonga xa le Mozambhiki le'xa la! Lexa leswi xa
chimanga xa hombe cini dlayisa ndlala. A ku dyondzisiwi swona!

Jorjina: (*A sungula ku rila*)

Ngodwana: Wa rila *ofo* xana a wu rili, a ku yiwi ka *interview*.

MUSIC: STING

Nkomiso wa xivono

Eka xivono lexi, Jorjina u tivisa nuna wa yena hi ku amukela xirhambo xo ya eka
inthavhiyu ya ntirho wa vudyondzisi exikolweni xa le henhla xa Hlulukweni,
emugangeni wa ka Mdavula. Ngodwana, tanihi nhloko ya muti, u kombisa ku
kanakana na ku nga pfumeli leswaku nsati wa yena a fambela ekule hikwalaho ka
ntirho, naswona u sivela leswaku a nga yi eka inthavhiyu leyi. Xiboho lexi xi kombisa
matimba ya ku teka swiboho leswi simekiweke eka vurhangisavaxinuna, laha rito ra
wanuna ri tekiwaka tanihi ra nkoka swinene eka vutomi bya muti.

Nxopaxopo wa xivono

Nxopaxopo wa xivono wu kombisa leswaku Ngodwana u angula hi xivutiso lexi nge,
“i ri swi ku yini?”, lexi kombisaka ku endla onge a nga twisisi leswi a byeriwaka swona,
kasi enhlokweni a ri karhi a kombisa ku kanakana no lwisana na xikombelo xa nsati
wa yena. Leswi swi humelerisa swivangelo leswi fambelanaka na vulawuri bya

ndyangu lebyi tsendzelelekeke eka matimba ya wanuna. Ku a hi ro sungula hitwa hiloko a ku:

Ngodwana: -i ri swi ku yini?

Nxopaxopo wa xivono wu kombisa leswaku Ngodwana u angula hi xivutiso lexi nge, “i ri swi ku yini?”, lexi endlaka onge a nga twisisi leswi a byeriwaka swona, kasi hakunene u kombisa ku kanakana ni ku lwisana ni xikombelo xa nsati wa yena. Leswi swi paluxa matirhelo ya vulawuri bya ndyangu lebyi simekiweke eka matimba ya wanuna, laha xiboho xa nkoka xi tekaka hi nhloko ya muti. Jorjina u hlamala swinene hikwalaho ka leswi ntirho lowu a fambelanaka ni vuswikoti bya yena, kambe u siveleriwa ku tirhisa mfanelo ya yena hikwalaho ka ku nghenelela ka vulawuri bya nuna wa yena. Hi twa hiloko a ku:

Jorjina: I mu nga ni byelani, (*a basisa rito*) leswi mu ngo yima ndleleni ya mina mirhi nuna wa mina swi vula yini? Nhlamulo leyi a nga nyikiwa yona a yi na nhloko na ncila kambe ko va swicele swa wanuna na vukwele byo chava ku tekeriwa nsati. Nhlamulo ya xiheri ya xikombelo xa Jorjina xo pfumeleriwa ku ya eka *interview* hi leyi a hlamuriwaka hindlela leyi:

Jorjina: (*A sungula ku rila*)

Ngodwana: Wa rila *ofo* xana a wu rili, a ku yiwi ka *interview*.

Nhlamulo leyi yi tiyisisa xiboho lexi tekiwaka hi wanuna wa muti, ku nga ku sivela nsati Jorjina ku ya eka inthavhiyu eHlalukweni. Leswi swi siya Jorjina a nga ri na ndlela yin'wana handle ka ku amukela no landzelela leswi nuna wa yena a swi vulaka, ku katsa ku tshika ku ya eka inthavhiyu. Maendlelo lawa ya kombisa hilaha vurhangisavaxinuna byi humelelaka hakona, laha matimba yo teka swiboho emutini ma lawuriwa hi wanuna ntsena.

4.5 Vaxisati va xikhale

Eka ntlango wa *Mina hi mina* ku humelela vaxisati lava paluxiwaka hi ku landza swihlawulekisi swa vaxisati va xikhale. Vaxisati lava va ha namarhela no hlayisa

maendlelo, mikhuva, mahanyelo ni mitolovelolo ya ndhavuko wa xintu, leswi endlaka leswaku vutomi bya vona byi kombisa swinene nkoka wa ndhavuko, vupfumeri ni swikongomelo swa vukhongereri bya vona. Endzeni ka ntlango lowu, ku tlhela ku va ni mutlangi wa xisati loyi a humeselaka erivaleni vuhlanganisi lebyi bya xikhale, ku nga Kokwana Basopa.

Kokwana Basopa u paluxiwa tanihi mukhegula la nga ni vutlhari ni vuswikoti byo hambanahambana lebyi humelerisiwaka hi swiendlo swa yena, mahanyelo, mbulavulo ni vuxaka lebyi a nga na byona ni vatlangi van'wana. U rhwariwa tanihi munhu wa nkoka swinene eka vutomi bya van'wana, hikuva u endla ntirho wa mutsundzuxi loyi a kongomanisiwaka eka yena loko ku va ni swiphiqo kumbe ku tikeriwa. Leswi swi tiyisisiwa hi mhaka ya loko Boncisi a ya eka yena ku lava ndzavisiso ni switsundzuxo endzhaku ka loko Karlina a fambile a ya tshama na Venter. Leswi swi kombisa ntirho wa yena tanihi ndhawu ya vutlhari ni nkongomiso eka ntlango, hilaha swi humelelaka hakona eka xiphemu xa *Mina hi mina* lexi haxiweke hi ti17/04/2016:

EXT: **EVUHOSINI**

Kokwana Basopa: (*u vulavula a ri yexe*) hey, swa tika swilo la kaya. A swi fambi swilo swa muti lowu. Ni vula swa n'wananga Juwawa. A ni tivi ku ku humelela yini muti lowu. Se...

Boncisi: (*a nghenelela*) -namutlha ti le xilawini

Kokwana Basopa: (*a chavile*) Yoooo!

Boncisi: I timanga hinkwato leti?

Kokwana Basopa: E, u ta hi kwihi?! Yhu, u ta hi kwini n'wananga?

Boncisi: Ku saseka ka tona, a ku na leti ti nga katingiwa?

Kokwana Basopa: Xu, u nga vulavula hi timanga u mani wena?

Boncisi: (*a hlekelela*) hi mina mani!

Kokwana Basopa: Eh!

Boncisi: Hi mina mani?

Kokwana Basopa: *Aah, ya... se na ku vona. U nge ni tumbaleli wena. Ni nge kohlwi hi Boncisi. A hi wena Boncisi wena?*
(va hleka ha vambirhi)

Kokwana Basopa: Na n'wina ma ticincacinca mani, tlhelo misisi yi pfa yi nga kamiwi. Haa! Hi pfa hi mi rivala mani. Se u kona n'wananga mi hi kandziyile. Se swi sukela kwini hi ku ku sukela u te nya!

Boncisi: Ha, hi kona ko va mitirho yi hi khomaka.

Kokwana Basopa: Se lexi xi nga mi dya mi za mi ta nghena la ka hina xo va yini xivangelo xa kona?

Boncisi: *Hey!*

Kokwana Basopa: *Uh!*

Boncisi: Ni na *problem* [xiphiko] mhane!

Kokwana Basopa: Leswi nga tani!

Boncisi: Eh, ni na *problem ya serious* [xiphiko hikanene]

Kokwana Basopa: *Uh!*

Boncisi: *Eh!*

Kokwana Basopa: Na ku vona u tshwukulukile na mahlo.

Boncisi: Eh, nsati u longile a famba, ni vula Karlina u...

Kokwana Basopa: *-uh...*

Boncisi: U fambile and a ni swi tivi ku u ye kwihi n'hwe mhani.

Kokwana Basopa: Ku famba ka ku famba?

Boncisi: *Hey, se ni ku ni ta ka n'wina ku mi ta ni pfuna*

Kokwana Basopa: *Eh-*

- Boncisi:** *Problem* [xiphiqho xa kona] ya kona n'we mhani, a hi holovanga n'hwe mhani. Hi lo holovanyana, ni vula ku ku cincana hi marito sweswintsongo sweswi mindyangu yi tshamisaka swona swo pfa yi hambananyana hi ku vulavula. A ni kasi i kwatile-
- Kokwana Basopa:** -eh, ku famba loku ku na masiku mangani?
- Boncisi:** Ah, ku na masikunyana-
- Kokwana Basopa:** -uh, uh, mara xivangelo?
- Boncisi:** A ku ri wa vungani, a ni swi ti vi, *maar* [kambe] n'hwe mhani n'wina, ku na maheveheve ya ku u na n'wanuna lowa nsati wa mina.
- Kokwana Basopa:** Ha vanhwana va masiku lawa mani *hay'khona*. Uh ... uh ... a va zangi va tshamiseka na switsininini!
- Boncisi:** Se lexi ni ta ku ka n'wina mi ta ni pfua hi xona i ku mita ni byela ku loko o tshuka a vuyile, ni tlhela ni n'wi rhandza na?
- Kokwana Basopa:** Mina ni lava ku tiva xilo xin'we, xin'we ka wena
- Boncisi:** Uh!
- Kokwana Basopa:** Mina ni lava ku tiva ku wena, u nga ni tumbeteli nchumu.
Mina ni lava ku pfuna vanhu lava va nga tumbeleki!
- Boncisi:** Hiswona.
- Kokwana Basopa:** Ni lava ku tiva ku u fambisiwa hi yini? A wu tivinyana na switsininini?
- Boncisi:** Ahaa, sweswi ni nga vula swona swa ku u na wanuna hala handle.
- Kokwana Basopa:** Wena u n'wi khomisa ku yini? Makhomanelo ya wena na Yena.

Boncisi: Ni vula ku ni nga hlamuli ka mhani loko munhu a pfa *ah*, a

Kokwana Basopa: Ni ...

Boncisi: Na pfa ni n'wi hlamulanyana.

Kokwana Basopa: Oho!

Boncisi: Ku phela mina loko a ni khoma ingaku no va wansati mina
ni nge swi koti!

Kokwana Basopa: Kasi a swi bihangis n'wananga!

Boncisi: Yena wa pfa a delelanyana mhane!

Kokwana Basopa: *Eh!*

Boncisi: A mi n'wi tivi n'wina munhu luya!

Kokwana Basopa: Hiswona n'wananga loko swi ri sweswo ni ta n'wi kuma!

SFX: **BRIDGE MUSIC**

Nkomiso wa xivono

Boncisi u ya eka Kokwana Basopa ku ya lava switsundzuxo mayelana ni leswi a faneleke ku swi endla loko Karlina a nga ha vuya endzhaku ka ku tshika muti. Eka mbulavulo lowu, Kokwana Basopa u lava ku twisisa xivangelo xa ku famba ka Karlina, kambe Boncisi u kombisa ku kanakana ku paluxa ntiyiso hinkwawo, eku heteleleni a hlamusela leswaku u twile ku nsati wa yena u na wanuna un'wana ehandle ka muti.

Nxopaxopo wa xivono

Nxopaxopo wa xivono wu kombisa leswaku ku hlawula ka Boncisi ku ya eka Kokwana Basopa ku lava switsundzuxo swa vutomi bya ndyangu swi tiyisisa ntirho wa vaxisati lava nga vakhegula tanihi vatsundzuxi va mindyangu. Leswi swi kombisa leswaku Boncisi u amukela ku va a ri ni xiphiqo lexi lavaka nkongomiso, hilaha swi humelerisiwaka hakona hi ku pfumela ka yena ku lava mpfuno eka Kokwana Basopa mayelana ni ku nga tshembeki ka nsati wa yena loko aku:

Boncisi: Ni na *problem* mhane!

Kokwana Basopa: Leswi nga tani!

Boncisi: *Eh*, ni na *problem* ya *serious*

Ku vuyelela ka Boncisi eka nhlamuselo ya xiphiqho xa yena ku kombisa nkoka wa ku tikeriwa loku a tshembaka leswaku Kokwana Basopa va ta kota ku n'wi pfuna eka kona. Leswi swi humesela erivaleni ntirho wa Kokwana Basopa tanihi mutsundzuxi la pfunaka vanhu hi switsundzuxo swa vutomi bya ndyangu ni swiphiqho swa vanhu. Boncisi u ya emahlweni a paluxa xiyimo xa yena hi marito lama landzelaka:

Boncisi: Se lexi ni ta ku ka n'wina mi ta ni pfua hi xona i ku mi ta ni byela ku loko o tshuka a vuyile, ni tlhela ni n'wi rhandza na?

Kokwana Basopa: Mina ni lava ku tiva xilo xin'we, xin'we ka wena.

Boncisi: *Uh!*

Kokwana Basopa: Mina ni lava ku tiva ku wena, u nga ni tumbeteli nchumu. Mina ni lava ku pfuna vanhu lava va ngi tumbeleki.

Boncisi: Hiswona.

Ku paluxa ka Boncisi titwambilu hi xikongomelo xo lava switsundzuxo eka Kokwana Basopa ku tiyisisa ntirho wa mukhegula tanihi mutsundzuxi wa vanhu. Leswi swi kombisa leswaku Boncisi u ya eka yena hikwalaho ka ku tshemba vuswikoti bya yena byo nyika nkongomiso eka swiphiqo swa vutomi bya ndyangu. Ku engetela kwalaho, Kokwana Basopa u paluxiwa tanihi munhu la tshembekaka swinene exikarhi ka vatlangi ni vaaki hinkwavo, leswi endlaka leswaku a va ndhawu yo lava mpfuno eka swiyimo swo tika. Leswi swi tlhela swi vonakala eka nkarhi lowu Ndhavezitha Juwawa a a ri eku vabyeni, laha va endzelaka Dkd Hlulani ku ya lava vutshunguri ni mpfuno. Mhaka leyi yi tiyisisiwa hi xiphemu xa *Mina hi mina* lexi haxiweke hi ti 13/11/2019:

INT: EKAMARENI RO RHUNGULELA EKA RONA RA Dkd
HLULANI – NIMIXO

Dkd Hlulani: *Eh*, Kokwani

Kokwana Basopa: *Eh!*

Dkd Hlulani: Hi mhaka liya mi nga te hi ringeta swa xintu, ni ve ni yi ringeta!

Kokwana Basopa: *Ummm*, se tihlolo ti ri yini n'wananga?

Dkd Hlulani: *Haa*, mhaka leyi ... i vile na mina hi nexa a ni yi hleketile tanihi Dkd Hlulani. Va le hansi va hlundzukile swinene, ku fanale ku kumeka mudyandzhaka.

Kokwana Basopa: *Umh*, ku na ka Dokodela kunene, a wu hi kombeleli ka lava va le hansi.

Dkd Hlulani: Kokwana.

Kokwana Basopa: VaYivete na vaDumeza!

Dkd Hlulani: A ha ha ri na nkarhi, sweswi lexi xi faneleke ku endleka, n'wina lavani mudyandzhaka, ku mi ya n'wi lavela tlhelo rihi, a ni swi tivi. Hi ku lava Ndhavezitha va fanele ku hlata ndzalama. Ma swi tiva ku ku hlata ndzalama i yini kokwana?

Kokwana Basopa: N'wanango, mina hi mina a no fanela ni vutisa wena ku ku hlanta ndzalama i ntswini i ngo swi nghenela na? Hmm!

Dkd Hlulani: -Ya

Kokwana Basopa: -Ni ri byela vaN'wayingwani i va vikela va hi byela ku hi ya n'wi kuma kwihi Rhomani, hm...

Dkd Hlulani: Ha ma tiva sweswo se nkarhi wu fambile hikuva mudyandzhaka u laveka hi mahlo yo tshwuka, u laveka hi mahlo-ngati kokwani!

Kokwana Basopa: Leswi ni nga ku tshemba n'wananga, u nga tsandzeka ku byela vaSigumende *maar* ...

Dkd Hlulani: A ka ha ri mhaka ya vaSigumende kokwani.

Kokwana Basopa: I va vutisa ku ni n'wi kumela kwihi?

Dkd Hlulani: Sweswi i mhaka ya ku n'wina va le hansi va mi kwaterile. Mi nga ka mi nga tlheriseri ntirho ka va le hansi, ntirho lowu va nyikaku n'wina ku, fambani mi ya lava n'wana a vuya la!

Kokwana Basopa: Rhomani se hi ya n'wi kuma kwihi? Hi ku hi yena mudyandzhaka wa kona n'wananga, mmmh!

Dkd Hlulani: *Mmm!*

Kokwana Basopa: Ku laveka yena Rhomano loyi a nga tivekiku ku i ye kwihi

Dkd Hlulani: *Maar* lexi se ni lavaku se hi xi endla kokwana. Namuntlha i siku ra leswa ku doneta tingati. So, a ni lava ku ndhavezitha hi ku xiyimo...

Ndhavezitha Juwawa: *(a konya no gomela)*

(CONT'D) -xa vona xi njhani? Hi va teka va yisiwa xibedhlele va ya nyikiwa ngati.

Kokwana Basopa: *(a hlamala) hmm!*

Dkd Hlulani: Va fanele Ndhavezitha va tekiwa ngati-

Kokwana Basopa: -I ta fambisa ku yini na yho nyimpi yaleyi yi nga kwala kaya? U ta famba njhani na y'he munhu wa kona u n'wi vonaka-

Dkd Hlulani: -nkarhi

Kokwana Basopa: Naswona n'wina Dokodela mi ngo na ku tshika lava nhlonge yo tshwuka va mi tekela tiko va famba va mi chela mavabyi. I ntswini *donado* yaleyi u n'wi vulaka n'wananga? Ha ku chela ka mavabyi ke?

Dkd Hlulani: Kokwana, mi fanele mi swi tsundzuka ku phela vutomi bya munhu i ngati

Kokwana Basopa: I ku... mi lava ku cheliwa mavabyi mi lo swi nhwi! Mi ta tekeriwa tiko mpela mi kha mi swi vona, hi?

Dkd Hlulani: A hi ku cheliwa mavabyi!

Kokwana Basopa: Hi lava nhlonge leyo tshwuka

Dkd Hlulani: A hi ku cheliwa mavabyi, loko munhu a ri hava ngati kahle, swa pfumeleriwa ku ku tekiwa ngati kumbe ku ri ya n'wina loko mixaka ya tingati yi fana yi cheriwa ka un'wana.

Kokwana Basopa: Se yena donado wa kona, va n'wi kuma kwihi valungu? Vanhu lava nhlonge yo tswuka n'wananga? **(BEAT)** hlamula.

SFX: BRIDGE MUSIC

Nkomiso wa xivono

Eka xivono lexi, Kokwana Basopa va endzela Dkd Hlulani, loyi eku sunguleni a nga kombi ku tiyimisela ku pfuna hi ta mavabyi ya Ndhavezitha Juwawa. Eka mbulavulo lowu, ku boxiwa leswaku ku fanele ku laviswa Roman, loyi hikuya hi Dkd Hlulani a nga mudyandzhaka wa vuhosi bya ka Basopa, tanihi munhu la nga pfuna eka xiyimo lexi.

Nxopaxopo wa xivono

Nxopaxopo wa xivono wu kombisa leswaku Kokwana Basopa va paluxiwa tanihi munhu la namarhelaka swinene mikhuva ya xintu ni ku tshemba switirhisiwa swa ndhavuko ni swa tin'anga. Leswi swi tiyisisiwa hi ku va va ya endzela Dkd Hlulani ku ya lava mpfuno, leswi kombisaka nkoka wa vona eka ku hlayisa ni ku tirhisa vutivi bya ndhavuko eka ku pfuneta swiphiqo swa vutomi. Marito ya Dkd Hlulani ya hi paluxela hindlela leyi:

Dkd Hlulani: Hi mhaka liya mi nga te hi ringeta swa
xintu, ni ve ni yi ringeta

Kokwana Basopa: *Uhm*, se tihlolo ti ri yini n'wananga?

Loko Dkd Hlulani a vulavula hi “ku tirhisa tihlolo”, u kombisa nkoka wa ku kambisisa swivangelo swa ndhavuko leswi nga endzhaku ka mavabyi ya Ndhavezitha Juwawa. Leswi swi tlhela swi kombisa leswaku mbulavulo lowu a wu sungulangi eka xivono lexi ntsena, kambe wu yisa emahlweni ku twanana loku nga kona mayelana ni ku tirhisa tindlela ta ndhavuko eka ku lavisisa xivangelo xa mavabyi. Hikwalaho, xivono lexi xi paluxa Kokwana Basopa tanihi munhu la tshembelaka swinene eka mikhuva ya ndhavuko, swikwembu ni swivumbeko swa rixaka ra vona.

Ku tshemba loku ku ya emahlweni ku tiyisisiwa hi ku kombela ka yena eka Dkt Hlulani ku amukela no tirhisa tindlela ta ndhavuko, ku katsa ni ku tirhisa tihlolo, tanihi xiphemu xa nkoka eka ku lavisisa ntikelo wa mavabyi. Leswi swi humesela erivaleni nkoka wa vukhongeri bya ndhavuko eka ku twisisa vutomi ni rihanyo eka ntlango lowu. Ku hikanene u tshembela ka mikwembu ni swikwembu swa ka vona, hi twa hiloko a kombela Dkd Hlulani ku a swi xavelela loko aku:

Kokwana Basopa: *Umh*, ku na ka Dokodela kunene, a wu
hi kombeleli ka lava valehansi.

U kombela mpfuno eka va le hansi hikuva u tshemba leswaku va hanya naswona va kota ku twa loko munhu a vulavula na vona. Leswi swi humesela erivaleni leswaku wansati loyi u tiyiseka swinene eka ripfumelo ra ndhavuko ni mikhuva ya xintu, leyi a yi tirhisa tanihi xiphemu xa nkoka xa vutomi bya yena ni ku twisisa ka yena ka swa le misaveni.

4.6 Mitirho leyi averiwaka vaxisati

Ku endlela leswaku nhlokomhakantsongo ya hina leyi nga laha henhla yi twisiseka no famba hi nongonoko lowu landzelerisekaka, i swa nkoka ku boxa no vula leswaku nhlokomhaka leyi yi ta hambana ni tinhlokomhaka letin'wana hikuva yona yi languta ku cinca loku ku nga kona hi tlhelo ra mitirho leyi va xisati va Vatsonga va nyikiwaka

yona eka ntlango. Laha hi nga ta kombisa leswaku swilo a swa ha fani ni swa khale laha vaxisati a va nyikiwa mitirho yo veleka swihlangi, ku hlayisa muti ni yin'wana ya mitirho leyi a yi va paluxa va ri vanhu vo ka va nga pfuni nchumu erixakeni ni le tikweni hi ku angarhela.

Eka *Mina hi mina*, vaxisati va paluxiwa va ri karhi va endla mitirho yo hambanahambana leyi talaka ku tlula milawu ya ndhavuko wa xintu wa Vatsonga. Leswi swi kombisa ku cinca ka matirhelo ya mapaluxelo ya vaxisati, leswi kombisaka ku hundzuka loku nga kona eka ndlela leyi va kumekaka ha yona eka ntirho ni vutomi bya vanhu. Ku hundzuka loku ku nga vangiwa hi swilo swo hambanahambana, ku katsa ku cinca ka tipolitiki, ku cinca ka matshamelo ya vanhu, timfanelo ta ximunhu, ni ku ringanana ka swa rimbewu.

Hikwalaho ka swivangelo leswi, ku nga vuriwa leswaku ku cinca loku ku humelalaka eka mapaluxelo ya vaxisati ku hambana swinene ni mikhuva ya ndhavuko wa Vatsonga. Eka *Mina hi mina*, vaxisati va paluxiwa tanihi vatirhi, vatholi, van'wamabindzu, varhangeri, vafambisi ni vatirhisi va swiyimo swo hambanahambana swa vutomi, leswi seketeriwaka hi mitirho leyi va yi endlaka eka ntlango. Mhaka leyi yi tiyisisiwa hi xiphemu xa *Mina hi mina* lexi haxiweke hi ti 09/04/2022:

1. EXT: ERHENKENI YA MATHEKISI

Mawisa; (A karhi a hlekelela) Duduzile

Duduzile: Ahe *Mhake* Ndhavezitha

Mawisa: Ene u tlhela u tikomba u karhele *shem!*

Duduzile: Ni nga ka ni nga karhali i rini ni yimile la, ni forile layini yo khandziya tithekisi, tithekisi ta kona ta tona ti_slowly [nononka].

Mawisa: Vhelevhele u muyimani Dudu?

Duduzile: Se swi nghena kwihi sweswo?

Mawisa: Ehe, e ...e ...e haiyayayaya!

Duduzile: A himpela vanhu ma ti lava timhaka ta vanhu.

Mawisa: A hi timhaka ta vanhu, i khwirhi a ni ra tikomba a ni hi leri. A swi

zi swi lava ni vutisa. A no khesa Xikwembu hi ku a hi ra
Ndhavezitha

Duduzile: (*a hleka*) u switiva njhani, kumbe ra yehe?

Mawisa: (*a hlekelela*) hey Dudu, mara u ta pona mara ku loko u
hlangana na munhu a ku vulavurisa u fanele u n'wi nyika n'wana?

Duduzile: Kasi *why* [hikokwalahokayini] u khuluma i nga ku nho va na *ten*
[khume] ya vana kumbe *twenty* [makumembirhi]?

Mawisa: Ni vulaka swona ku a wu tihleketeleri!

Duduzile: A ni na n'wana wa la nga wa Juwawa mina swi nga ta za swi ku
vilerisa?

Mawisa: I, a wu ta wisa ku landzelela Juwawa, ni khesa Xikwenbu leswi,
no tsaka phela hiku leswi u nga te tani , u ta ya ka yena n'winyi
wa milandzu yaleyo u nga yi rhwala. *Eh*, hayikhona, kula mani!

Duduzile: Loko a ni swi tivile a ni ta va ni yile ni ya yima le, ni nga tanga
kona la rhenkini!

Mawisa: I mani ka Dudu a nga ku nyika vuyimana lebyi?

Duduzile: Xhii, u nghena kwihi ka swoho?

Mawisa: *No*, ni lava ku swi tiva *just* [ntsena].

Duduzile: A swi ku lavi sesi

Mawisa: Mara na n'wi tiva mina munhu wa kona?

Duduzile: Na sweswo futhi a swi ku lavi

Mawisa: (*a hlekelela swo koya*) a va fanele va ku rhangisile khale, a wu
foli layini loko u te tani wa swi tiva wa karhala. A wu fanele u ...futhi
loko a no ku vona khale a ni fanele ni ku nghenisile khale thekisini
u famba.

Duduzile: U nga hlupheki ni ta yima!

Mawisa: Vanhu vo fana na wena va khomiwa kahle!

Duduzile: Ha, ni ta yima kwala?

Mawisa: Ha *shem* Dudu, mara papa n'wana wa ku tlhogomela?

Duduzile: Ni te tshikani timhaka ta mina, kasi why ti mi n'wayisa?

Mawisa: A mi twi wena, vo Hiti, Madokodela ku nghena Ndhavezitha, *that's why* [hikokwalaho] ni tsaka hi ku ndhavezitha a hi vona va nga ku nyika vuyimani byebyo. Hiswona swi ni tsakisaka ntsena. Khandziya thekisi u ya kaya u ya wisa sesi.

SFX: BRIDGE MUSIC

Nkomiso wa xivono

Eka xivono lexi, swiendlo swi humelela erhenkeni ra mathekisi laha Dudu a yimeleke ku kuma xipandze xo n'wi yisa ekaya. Eka xiyimo lexi, u voniwa hi Mawisa, loyi a tirhaka tanihi muchayeri wa thekisi wa xisati. Bulu ra vona ri humesela erivaleni ntirho lowu Mawisa a wu endlaka, ku nga ku chayela thekisi, leswi kombisaka ku nghenelela ka vaxisati eka ntirho lowu hi ntolovelolo a wu tekiwa wu ri wa vavanuna.

Nxopaxopo wa xivono

Nxopaxopo wa xivono wu kombisa leswaku ku yima nkarhi wo leha ka Dudu na xiyimo lexi a a ri eka xona xi khumbile Mawisa, leswi endleke leswaku a n'wi tshunelela a tlhela a n'wi kombisa vusiwana. Leswi swi paluxa matirhelo ya ku twanana ni ku khathalelana exikarhi ka vatlangi, leswi engetelaka nkoka wa vuhlanganisi bya vanhu eka ntlango.

Mawisa: Ene u tlhela u tikomba u karhele *shem!*

Duduzile: Ni nga ka ni nga karhali i rini ni yimile la, ni forile
layini yo khandziya tithekisi, tithekisi ta kona ta tona
ti *slowly* [nonoka].

Nhlamulo ya Dudu yi kombisa ku nga tsakiwa ka yena hikwalaho ka ku nonoka ka ntirho wa mathekisi, leswi vangela ku karhala ka yena. Hi tlhelo rin'wana, Mawisa tanihi muchayeri wa thekisi u kombisa ku tiva ntirho wa yena hi ku tsundzuxa Dudu leswaku vanhu lava nga eka xiyimo lexi fanaka na xa yena a va fanelangi ku yima nkarhi wo leha layinini, hikuva va nga ha veka vutomi bya vona enghozini hi ku wisa kumbe ku karhala ngopfu. Hikwalaho, u ringanyeta leswaku *queue-marshall* va fanele ku n'wi pfuna ku khandziyisiwa leswaku a ya ekaya hi ku hatlisa. Leswi u swi veke hi mukhuva lowu:

Mawisa: (*a hlekelela swo koya*) a va fanele va ku
rhangisilekhale, a wu foli layini loko u te tani wa swi
tiva wa karhala. A wu fanele u ...futhi loko a no ku
vona khale a ni fanele ni ku ngenisile khale thekisini
u famba.

Eka ku hetelela, Mawisa u byele Dudu leswaku u tsaka ku tiva leswaku ndzhwalo lowu a a ri na wona a hi wa Ndhavezitha Juwawa. Endzhaku ka sweswo, u tikhandziyele thekisi a ya ekaya hi yexe. Leswi swi tlhela swi kombisa ku ya emahlweni ka ku paluxiwa ka vaxisati tanihi vanhu lava nyikiwaka mitirho yo hambanahambana, leyi hi ntolovelo a yi nga kumeki va yi endla. Hi xikombiso, mutlangi wo fana na Karlina u nyikiwa ntirho wo va mutshamaxitulu wa huvo ya vufambisi bya mayini wa *Pfuna Rixaka*. Leswi swi humelerisiwa hi nhlengeletano leyi yi hlanganisiweke ku tivisa hi ta xivandla xa ntirho wa mufambisi wa mayini, hikwalaho ka leswi loyi a a ri na ntirho lowu a nga ha kotiki ku wu endla hi ku helela naswona ntirho wa yena wu nga ha pfuxetiwi. Leswi swi tiyisisa ku cinca ka mapaluxelo ya vaxisati eka ntirho ni vutirheli bya le ntirhweni. Mhaka leyi yi tiyisisiwa hi xiphemu xa *Mina hi mina* lexi haxiweke hi ti 30-05-2022:

SFX ZOOM MEETING

Karlina: *Eish*, ni *sure* lava va nga hi *joina sofar*, mo ni vona ... vo va 3, hi
ngo yimanyana hi yimela Mr Hlungwani na Chavalala, hikuva va

kombile leswaku va ta va kona.

Boncisi: Haa, Chavalala hi lava-

Karlina: Hoo, ya.

Boncisi: E!

Karlina: E, swa endleka a ni i timhaka ta *loadshedding* [tirhisa gezi hi ku siyerisana] vhele-

Boncisi: -kahlekahle a ni nga voni ku hi yima *because* [hikuva] un’wani na un’wani wa swi tiva ku hi ta va hi ri ka *visual meeting* [nhlengelletano yo tirhisa thekinoloji]

Karlina: Okay- [swi lulamile-]

Boncisi: -ene nkarhi wu sungurile...

Karlina: -*it’s fine*. E... mina kahlekahle leswi a ni lava ku... ni lava ku... loko ni kha ni *presenta* mi va mi kha mi swi tiva na n’wina ku hi nga dyi nkarhi. *Just* ku mi *briefa* loko ha ha yimela lavan’wana ku va hi joyina. E, kumbe hi vhela hi sungula vhele ...

[swi lulamile. E, mina kahlekahle leswi a ni lava ku... ni lava ku... loko ni kha ni andlala mi va mi kha mi swi tiva na n’wina ku hi nga dyi nkarhi. Ntsena ku mi ntsongolela loko ha ha yimela lavan’wana ku va hi joyina. E, kumbe hi vhela hi sungula vhele...]

Boncisi: E, hileswi na mina a ni vona swona ku na hina van’wana hi na *ti meeting* [nhlengelletano] tin’wana.

Karlina: (*a vulavula hi rito leri twalaka nyanyuko na ntsako lowukulu swonghasi*) ha mi amukela, ha mi amukela, e ha mi amukela.ni kombela un’wani na un’wani a *press* la ka *mute* ka *mic*, na *video* mi nga yi vekeli ku endlela leswaku yi nga mi dyeli *data na connection* yi kota ku va kahle. E, inkomu, inkomu swinene. Se hi nga sungula na *meeting* wa hina. *Agenda* ya namutlha yi komile

swinene. E, sweswiya ni nga vula ku *Mr Hlungwani* a va kona va ke xibedlhele. E, na Manana Ntshani na vona va khomekile ve nge koti ku *joiner meeting*. Mara hi ta kota ku ...*recording* yi ta va kona ya *meeting* lowu ku endlela leswaku vanhu va kota kutwa leswi nga vulavuriwa. Se hi nga sungula, e, so eka *meeting* wa hina wa siku ra namuntlha a hi nge hlweli ngopfu *because* na mina ku na swin'wana leswi ni lavaka ku ya swiendla. Ni lava ku mi tivisa ku, e ... hilava ku tivisa xivandla, hilava ku navetisa xivandla xa vu *CEO* xa lahla ekhamphanini hi ku copeta ka tihlo. Tanihileswi mi swi vonaka andzhaku ka loko ku vulavuriwile timhaka ta... ni kombela un'wani a *mute mic* ya yena swi le ku hi *disturb*. Inkomu, hi lava ku tivisa xivandla lexi ku endlela ku mayini...

Boncisi: (*a n'wi nghena enon'weni*) - e, ni kombela ku mi khoma nomo mufambisi. E, hi vulavulela yini hi *CEO*. *CEO* a ri kona?

Karlina: Wo ni nga yi basisa yaleyo. E hi lava ku kuma *CEO* loyi a ga ta kota ku ta na leswi swi vuriwaka ku i *turnaround strategy* xa mayini hi mhaka hi yimile endhawu yin'we, *ene (and)* mayini a wa ha ri eku ndleni ka mali. Se hi kombela ku hi nyika vanhu van'wana lava va nga dyondza swinene lava va nga na *experience* (ntokoto), lava va nga ta kota ku teka mayini lowu va wu yisa emahlweni. N'wina hi nga i nyika ya ...mi nga *apply* ... mara e, leyi yi nga yona i ya vuCOO himhaka leya vuCEO yi hi tsandzile *for* nkarhi wo leha. Hi lava ku kuma munhu wa le handle ...

Boncisi: Hoo, hoo a swi endlisiwi swona. Ajenda ya nongonoko lowu a ku ri yini?

Karlina: Ajenda i ku hi na xinavetiso.

Boncisi: I ku ta mi ta hlongola *CEO* a hiswona?

Karlina: *No, CEO* u leka ka *contract and contract* ya yena ya hela. *So*, a

swi nga koteki ku hi tlhela hi yi *renewer*. Sweswo swa tiveka a a ku na *CEO* ya *permanent* ka khamphani, a swi kona sweswo.

Boncisi: E, mufambisi a ni nga vutisi n'wina, a ni la hi le ka nhlengeletano, nikani vanhu nkarhi va hlamula ku va swi vonisa ku yini. **(BEAT)**
Va nga lo hwi ke? I lavo xava a hiswona?

Karlina: Un'wana a nga *unmutter* kwalaho a kota ku vulavula. Ni vona voko kwalano. E, ni vona voko. *Okay-*

Boncisi: A ku na nchumu lexi vanhu va nga ta xi vulavula la va xaviwile.

Karlina: Kumbe mi tsala kwalaho ka *charts*.

Boncisi: Mi ta ku ni hlongoleni kahlekahle a hi swona?!

Karlina: Mi tsala kwalaho ka *charts* loko mi ri na mahungu ku endlela ku hi ta kota ku hlaya un'wana na un'wana a ya vona.

Boncisi: Swi ta njhani ku mi nga *advertiser* poso yi ri na munhu?

Karlina: Inkomu, na vona *chart*, vanhu va le ku vulavuleni. E, ... vanhu va kha va ... leswi munhu un'wani na un'wani swi twalaka a kha swi tsakela, hi ta kombela se lava va tirhanaka na swona va *HR* va kota ku endla xinavetiso xa ...

Boncisi: -mara swi ta njhani mina ni nga tivisiwangi?

Karlina: -inkomu!

Boncisi: Swi te njhani ni nga tivisiwangi?

Karlina: *Meeting* wu herile. E, hi nga ha huma ka *meeting*. Inkomu!!!

SFX: BRIDGE MUSIC

Nkomiso wa xivono

Karlina u rhambile nhlengeletano ya Huvo ya Vufambisi bya Mayini wa *Pfuna Rixaka* ku ta bula hi ku hela ka kontiraka ya mufambisinkulu wa mayini, Boncisi. Tanihi mutshamaxitulu wa huvo, u fambisile nhlengeletano hi ku tivisa leswaku ku laveka mufambisinkulu lontshwa. U kandziyisile leswaku munhu loyi a fanele ku thoriwa a nga fanelangi ku va mutirhi wa le mayini, kambe a fanele ku huma ehandle ka bindzu leswaku a ta tisa mavonelo mantshwa ni ku cinca loku nga ta endla leswaku mayini yi engetela mimbuyelo ya xibindzu.

Nxopaxopo wa xivono

Karlina u paluxiwa tanihi wansati la nga Mutshamaxitulu wa Huvo ya Mayini wa *Pfuna Rixaka*. Leswi swi hlamarisa hikuva, hikuya hi ndhavuko wa Vatsonga, vaxisati a va talangi ku nyikiwa swiyimo swa vurhangeri, ngopfu ngopfu eka swiyenge leswi hi ntolovelolo a swi tekiwa swi lawuriwa hi vaxinuna. Hikuya hi mavonelo ya xintu, ndhawu ya wansati a yi talangi ku voniwa yi ri ya vurhangeri, kambe a yi hlanganisiwa swinene ni mitirho ya le kaya, yo fana ni ku sweka ni ku hlayisa ndyangu, ku nga ri ku rhangelana vanhu eka swiyenge swa vulawuri.

Kambe eka *Mina hi mina*, vaxisati va paluxiwa tanihi varhangeri lava nyikiwaka swiyimo swa nkoka swa vurhangeri, hilaha Karlina a humelerisiwaka tanihi murhangeri wa nhlengeletano ya Huvo ya Mayini hakona. Leswi swi tiyisisiwa hi nhlengeletano leyi a yi fambiseke ku tivisa hi ta ku siviwa ka mufambisinkulu wa mayini, leswi kombisaka ku nghenelela ka yena eka swiboho swa nkoka swa mafambiselo ya bindzu. Leswi swi kombisa ku cinca ka mapaluxelo ya vaxisati eka ntirho ni vurhangeri eka ntlango lowu. Leswi swi seketeriwa hi nhlengeletano leyi a yi fambisaka yo tivisa hi ta xivandla xa mufambisinkulu wa mayini ku siva la fambisaka hinkarhi walowo:

[swi lulamile. E, mina kahle kahle leswi a ni lava ku ... ni lava ku ... loko ni kha ni andlala mi va mi kha mi swi tiva na n'wina ku hi nga dyi nkarhi. Ntsena ku mi ntsongolela loko ha ha yimela lavan'wana ku va hi joyina. E, kumbe hi vhela hi sungula vhele...]

Marito ya Karlina ya kombisa leswaku hi yena la nga ta rhangelana nhlengeletano, naswona timhakakulu hinkwato ta makanelwa ya yona ti ta hundzisela emahlweni ni ku tivisiwa hi yena tanihi mutshamaxitulu wa Huvo. Leswi swi paluxa vuswikoti bya yena byo fambisa ni ku kongomisa nhlengeletano hindlela ya vurhangeri. Leswi swi

tlhela swi tiyisiwa loko Boncisi a vutisa leswaku hikwalahokayini ku vulavuriwa hi ta CEO loko yena a ha ri kona, Karlina a hlamula hindlela leyi kombisaka vulawuri bya yena tanihi murhangeri loko aku:

Karlina: Wo ni nga yi basisa yaleyo. E, hi lava ku kuma *CEO* [Mufambisinkulu] loyi a ga ta kota ku ta na leswi swi vuriwaka ku i *turnaround strategy* [maqhingha yo tisa ku cinca] xa mayini himhaka ku khale hi yimile endhawu yin'we, ene mayini a wa ha ri eku ndleni ka mali. Se hi kombela ku hi nyika vanhu van'wana lava va nga dyondza swinene lava va nga na *experience* [ntokoto], lava va nga ta kota ku teka mayini lowu va wu yisa emahlweni. N'wina hi nga mi nyika ya ...mi nga *apply* [endla xikombelo] ... mara e, leyi yi nga yona i ya vuCOO himhaka leya vuCEO yi hi tsandzile *for* nkarhi wo leha. Hi lava ku kuma munhu wa le handle ...

Leswi swi kombisa leswaku Karlina u paluxiwa tanihi murhangeri la nga kongomisiwiki hi ndhavuko ntsena, kambe la nga ni ku twisisa loku enteke ka timhaka ta yena ta ntirho. Leswi swi kandziyisa leswaku mufambisinkulu wa mayini a nga thoriwangi ku tirha hilaha ku nga heriki, kambe u thoriwa hi kontiraka leyi nga ni nkarhi lowu vekiweke, leswi endlaka leswaku ku va ni nkoka wa ku landzelela maendlelo ya vulawuri ni ku pfluxeta swiyimo swa vurhangeri loko swi laveka.

4.7 Nkatsakanyo wa ndzima

Ndzima leyi yi andlarile no xopaxopa mahungu ya ndzavisiso hi ku kongomisa eka ndlela leyi vaxisati va paluxiwaka hakona eka ntlango wa rhadiyo wa *Mina hi mina*. Eka nxopaxopo lowu, ku kumekile leswaku vaxisati va tala ku paluxiwa hi tindlela leti nga na mboyamelotlhelorin'we ni mavoneloman'we, leswi endlaka leswaku va voniwa tanihi vanhu lava endlaka mahanyelo lama nga amukelekiki eka mitolovelolo ya wa Vatsonga. Leswi swi vonake ngopfu eka ndlela leyi ximunhuhatwa xa Karlina, Mawisa, Jorjina na Mevhasi va tirhisiwaka hakona ku humelerisa mahanyelo yo fana ni

vugangu, ku pfumala ku tshembeka, ku hamba ni ku tumbeta ntiyiso. Hi ndlela leyi, ntlango lowu wu ya emahlweni wu tiyisisa mavonelo ya ndhavuko lama endlaka leswaku vaxisati va tekiwa tanihi vanhu lava nga na xiave lexikulu eka ku onhaka ka vukati, muti ni vuxaka bya vanhu.

Eka nhlokomhaka ya vugangu, nxopaxopo wu kombisile leswaku vaxisati vo fana na Karlina na Mawisa va paluxiwa tanihi vanhu lava ngenaka eka vuxaka bya le handle hambileswi va ha nga evukatini. Mahanyelo lawa ma kombisa ku hambuka eka nkoka wa vukati ni ndhavuko wa Vatsonga lowu languteleke leswaku wansati a va muhlayisi wa muti. Leswi swi tlhela swi paluxa leswaku loko vugangu byi endliwa hi vaxisati, byi voniwa tanihi nchumu lowu onhaka muti ni ku vanga ku pfumala ku tshembana exikarhi ka vatekani. Hambiswiritano, nxopaxopo wu tlhele wu kombisa leswaku hambileswi vaxisati lava va endlaka mahanyelo lawa, van'wana va vona va tlhela va kombisa ku titwa nandzu ni ku lemuka leswaku leswi va swi endlaka a swi lulamangi.

Nakambe, ndzavisiso wu kumile leswaku vaxisati eka *Mina hi mina* va talaka ku paluxiwa tanihi vanhu lava nga tshembekiki naswona lava talaka ku hamba. Leswi swi vonake ngopfu eka ximunhuhatwa xa Jorjina na Mevhasi, lava mahanyelo ya vona ya endlaka leswaku vavanuna ni vaaki va sungula ku kanakana ntiyiso wa leswi va swi vulaka kumbe leswi va swi endlaka. Ku tumbeta timhaka ta nkoka, ku endla swilo exihundleni ni ku phakela mahungu ya mavunwa swi tlhela swi humelerisiwa tanihi swihlawulekisi leswi nyikiwaka vaxisati eka ntlango lowu. Hikwalaho, ntlango wu aka xifaniso lexi endlaka leswaku vaxisati va voniwa tanihi vanhu lava pfumalaka ntiyiso ni ku tshembeka eka maxaka ya vona.

Ku ya emahlweni, ndzima leyi yi tlhele yi kombisa ku cinca loku nga kona eka mahanyelo ya vaxisati va ximanguvalawa. Vaxisati lava va paluxiwa tanihi vanhu lava nga ha namarhelangiki ngopfu mikhuva ni mitolovelo ya xikhale ya Vatsonga. Leswi swi vonake eka ndlela leyi Jorjina a kaneteke ku teka nsati wa vumbirhi ni ku ala ku tekiwa hi xaka ra nuna wakwe endzhaku ka rifu ra yena. Leswi swi kombisa ku cinca ka mavonelo ya vaxisati eka nkarhi wa sweswi, laha va sunguleke ku tirhisa ntshunxeko wa vona ni ku teka swiboho leswi fambelanaka ni vutomi bya vona. Hi nkarhi lowu fanaka, vaxisati vo fana na Jorjina, Mihloti na Karlina va tlhela va paluxiwa tanihi vanhu lava titirhelaka, lava khomeke swiyimo swa nkoka entirhweni naswona lava hoxaka xandla eka ikhonomi ni mafambiselo ya vutomi bya masiku hinkwawo.

Ndzima leyi yi tlhele yi kombisa matimba ya vurhangisavaxinuna eka ndhavuko wa Vatsonga. Leswi swi vonake eka ndlela leyi swiboho swa nkoka emutini swi tekiwaka hi wanuna tanihi nhloko ya muti, kasi wansati a languteriwa ku swi landzelela. Xiyimo lexi xi paluxiwile ngopfu eka vutomi bya Jorjina, loyi a siveleriwaka ku ya eka inthavhiyu hikwalaho ka xiboho xa nuna wa yena. Leswi swi kombisa leswaku hambileswi ku nga na ku cinca eka vutomi bya vaxisati, matimba ya wanuna ma ha ri kona swinene eka mafambiselo ya muti ni vutomi bya ndyangu.

Eku heteleleni, ndzavisiso lowu wu kombisa leswaku ntlango wa *Mina hi mina* wu tirhisa swifaniso swo hambanahambana ku paluxa vutomi, mahanyelo ni xiyimo xa vaxisati eka nkarhi wa sweswi ni wa ndhavuko. Hambileswi ku nga na ku cinca loku endlaka leswaku vaxisati va tiyimela ni ku titirhela, ntlango lowu wa ha tlhela wu va paluxa hi tindlela leti tiyisisaka mboyamelotlhelorin'we ni mavonelo lama nga lulamangiki hi vaxisati eka mahanyelo ya Vatsonga.

5. NDZIMA VUNTLHANU

NGHIMETO NA KU DLAYISETA

5.1 Manghenelo

Eka ndzima leyi, ku kongomisiwa eka ku gimeta ni ku dlayiseta ndzavisiso. Yi andlala swikumiwa swa ndzavisiso, leswi katsaka timhaka hinkwato leti humelerisiweke hi ku xopaxopa mapaluxelo ya vaxisati eka ntlango wa swiphemu wa *Mina hi mina*. Ndzima leyi yi tlhela yi nyikela xitatimende xo gimeta ndzavisiso, swin'we ni swibumabumelo leswi humaka eka swikumiwa. Ku engetela kwalaho, ku tlhela ku ringanyetiwa tindlela leti valavisisi van'wana va nga ti landzelerisaka eka nkarhi lowu taka loko va ya emahlweni va endla vulavisisi lebyi kongomisaka eka ntlango wa swiphemu.

5.2 Nkomiso wa leswi kumiweke eka ndzavisiso

Ku va ndzavisiso hi ta vula leswaku wu kotile ku fikelela xikongomelokulu ni swikongomelotsongo swa wona i ku va wu kotile ku hlamula xivutisokulu ni swivutisotsongo swa ndzavisiso hi ku hetiseka. Eka xiyenge lexi, swikumiwa swi ta andlariwa hi ku kongomisiwa eka swivutiso switsongo swa ndzavisiso hi ndlela leyi landzelaka:

Xivutiso xa 1: Xana vatlangi va xisati eka ntlango wa swiphemu wa *Mina hi mina* va paluxiwa tanihi vanhu va njhani?

Nhlamulo ya Xivutiso xa 1

Vaxisati eka ntlango wa *Mina hi mina* va paluxiwa tanihi vanhu lava kombisiwaka hi mavonelo yo biha, lama hlamuseriwaka hi mahanyelo lama tekiwaka ma nga amukeleki eka vanhu. Swiendlo swa vona swi katsaka leswi humeselaka erivaleni mahanyelo lama nga endlaka leswaku va nyumisa kumbe ku khomiwa tingana etikweni. Swikombiso leswi kombisiwaka hi vatlangi vo fana na Karlina, loyi a humaka endlwini ya nuna wa yena a ya etlela emutini wa wanuna un'wana, a siya nuna wakwe ekaya ku ya endla vugangu swi humelerisa mhaka leyi erivaleni. Leswi swi tekiwa tanihi maendlelo lama hambaneke ni milawu ya ndhavuko, hikuva hikuya hi Xitsonga

ku tsakeriwa leswaku wansati a fanele ku tshembeka eka muti wa yena, ku ri ku nga endli maendlelo yo fana na lawa.

Hi ndlela leyi fanaka, Mawisa na yena u paluxiwa tanihi munhu la endlaka vugangu lebyi onhaka xindzhuti xa nuna wakwe Ndhavezitha wa tiko ra ka Basopa, hi ku tshama a ri ni vuxaka na Mapengo. Leswi swi engeteriwa hileswaku Mawisa a nga rhandzani na Mapengo ntsena, kambe na Boncisi u tlhela a nghenelela eka vuxaka lebyi, leswi endlaka leswaku ku paluxeka ka yena tanihi munhu wa mahanyelo yo biha ku ya emahlweni ku tiya. Leswi swi endla leswaku Ngodwana a vula hi ku hlamala a ku: “Vamhani va kereke ya mina mi ... mi ... ma tipoyila hi! I n’wana wa mani, wa Ndhavezitha, wa Mapengo, wa Boncisi?”

Marito lawa ya tiyisisa ku hlamala ka yena ni ku kombisa ku onheka ka mahanyelo lawa ya Mawisa. Leswi swi kombisa ndlela leyi vaxisati va paluxiwaka ha yona hi xivumbeko xo biha swinene, loko vavanuna vona vo fana na Boncisi va nga paluxiwi hindlela leyi fanaka hambileswi va nga ni mahanyelo yo fana yo endla vugangu. Leswi swi humelerisa ku hambana ka mavonelo eka mapaluxelo ya rimbewu eka ntlango lowu.

Ehenhla ka sweswo, vaxisati va tlhela va poyiriwa no vuriwa vanhu vo rhandza ngopfu mali hi mhaka ya swiendlo swa Betsa na Mawisa. Betsa u hanyile vusopfa byo yiva pasi ra Boncisi a ya tichatisa/tekanisa na yena leswaku loko va tshuka va hambanile, a ta vuyeriwa no koxa ku averiwa rifuwo ra Boncisi hi le xikarhi. Leswi hakunene a nga swi endla hi siku leri a va ri ehubyeni na nuna ku tenga timhaka to tshikana ka vona, hitwa na loko a ku, “Ni lava hafu ya mali ya yena ya pencheni, hafu ya yindlu ya yena, ya fenicharha... na... na” Leswi swi hi vekaka kahle erivaleni leswaku vaxisati va paluxiwa tanihi vanhu vo tirhandzela mali. Mali leyi na Mawisa a nga ti kombisa ku yi rhandzela etlhelo hi nkarhi lowu a nga nyikiwa vhilophu ya *Trust Account* ya ka Basopa, hi ri a nga tsakangi, a nga tsakangi munhu a twa hi xihleko na xikhiyana ku wansati u tsake a helela, hi mhaka ya mali. Leswi ku nga mapaluxiwelo yo biha hitlhelo ra vaxisati.

Vaxisati va tlhela va ya emahlweni va paluxiwa hindlela yo biha hi ku tirhisa swiendlakalo leswi kombisaka mavunwa ni ku nga tshembeki. Hi xikombiso, Karlina u hembela Venter hi ta ndhawu leyi a a ri eka yona, laha a vulaka leswaku u le vhengeleni, kasi enkarhini wolowo a ri eka Boncisi ku ya n’wi pfluxela. Leswi swi

kombisa ku hambana exikarhi ka ntiyiso ni marito lawa a ma vulavulaka, leswi endlaka leswaku a paluxiwa tanihi munhu la nga tshembekiki. Hindlela leyi fanaka, Mevhasi u humelerisiwa tanihi munhu la tirhaka ngopfu mavunwa ku tlula vatlangi hinkwavo. U tiviwa hi xikombiso xa marito lama nge “xitlurhutlurhu xi mita ni vatswedyaana”, lama kombisaka ku hangalasa ka marito lama nga riki na ntiyiso. U tlhela a byela Betsa leswaku Boncisi u tshiverile leswaku loko a n’wi vona a ri na munhu un’wana u ta n’wi dlaya, hambileswi swi nga riki na vumbhoni bya mhaka leyi naswona swi nga tiviwiki leswaku u yi kumile kwihi. Hi ku angarhela, vatlangi vo fana na Karlina, Mevhasi, Mihloti na Jorjina va hlanganisiwa hi nchumu wun’we wa ku hamba ni ku nga tshembeki, leswi endlaka leswaku vaxisati va humelerisiwa ngopfu tanihi vanhu lava nga tshembekiki eka ntlango lowu.

Mulavisisi u tlhele a kuma leswaku vaxisati eka *Mina hi mina* vapaluxiwa tanihi vanhu vo ka va nga tshembekangi eka varhandzani va vona. Karlina u tshikile nuna Boncisi a ya hloma eka Venter. Mawisa a sala a rhandzana na Mapengo loko nuna a ha khotsiwile ejele. Mihloti a a rhandzana na Killer na Boncisi hinkarhi wu ri wun’we leswi swi kombisaka ku ka a nga tshembekangi.

Xin’wana xo biha lexi vaxisati va paluxiwaka ku biha eka xona i ku va va sihalala no tiarisa ku landzelela ndhavuko wa Vatsonga. Hikuya hi ndhavuko wa Vatsonga, swa tiveka leswaku nhloko ya muti i wanuna kambe lava ximanguvalawa a va yi ngeni yaleyo. Va rhandza ku endla swilo hi ku rhandza ka vona. Leswi swi humelerisiwa hinkarhi lowu Ngodwana a nga ringeta ku ya teka nsati wa vumbirhi kambe Jorjina a n’wi alela ku endla tano. Ku tlhandlekela kwalaho, Jorjina u arile ku londzovotiwa hi xaka ra Ngodwana Malume Mthombeni loko nuna a ta va a lovile. Hikuya hi ndhavuko wa Vatsonga, i endlelo ro biha ku va wansati a ala ku tekiwa hi xaka ra nuna loko a loveriwile. Leswi endleka leswaku ndzavisiso lowu wu vona endlelo leri ri ri leri paluxaka vaxisati ku biha hikuva va ala leswi va swi tivaka ku swa endliwa naswona swa amukeleka.

Vaxisati eka *Mina hi mina* va paluxiwa hindlela yo biha hikuva va ri vanhu lava va rhandzanaka na vanhu vo tala. Laha mulavisisi a nga kuma leswaku Mihloti u rhandzane na Boncisi, Killer na Ndhavezitha Juwawa. Karlina u rhandzane na Boncisi na Venter. Jorjina yena u rhandzane na Ngodwana na Mudavula. Betsa na yena u rhandzane na vavanuna vo hlaya kun’we na Xikiyasana na xona a xo nghena la hi

huma. Hi ku komisa, vaxisati eka *Mina hi mina* va rhandzana na vavanuna vo tlula wun'we; kahlekahle va paluxiwa tanihi madabadaba kumbe tinghwadhla.

Xivutiso xa 2: Xana vatlangi vaxisati eka ntlango wa *Mina hi mina* va voneriwa ebodlheleni ke kumbe e-e?

Nhlamulo ya Xivutiso xa 2

Ku ya hi mulavisisi, nhlamulo ya xivutiso lexi yi paluxa no humesa tinhlamulo timbirhi, leti ku nga, ina na e-e. Hikokwalaho, mulavisisi u ta rhang a hi ku seketela nhlamulo ya ina, laha a yi seketelaka hi ndlela leyi:

Vaxisati eka *Mina hi mina* va voneriwa ebodlheleni hikuva va paluxiwa ku biha no nyikiwa swiendlo leswi swi va susaka xindzhuti tanihi vaxisati. Ku Mihloti loyi a nga nsati wa Ndhavezitha Juwawa a rhandzana na Mapengo va tlhela va kuma vana, hayi wun'we kambe vambirhi, leswi swi susa vaxisati ndzhuti. Swi va endla wonge hi vo na ntsena lava va nga ni vana vo ka va nga ri va le xumeni kuve na vaxinuna va huma va ya endla vana ehandle kambe vona a va poyiriwi.

Kasi hitlhelo lerin'wana, hi nga vula hi ku e-e, vaxisati eka *Mina hi mina* a va voneriwi ebodlheleni hikuva, eka *Mina hi mina*, vaxisati va nyikiwa swivandla swa vurhangeri leswi swi nga ni vutihlamuleri lebyikulu. Kokwana Basopa u paluxiwa tanihi wa xisati la nga ni vutivi byo enta bya xintu tlhelo mupfuni, mutsundzuxi ni mutivinkulu wa ndhavuko wa Vatsonga. Leswi swa hikomba leswaku wansati wo fana na yena a nga voneriwi ebondlheleni hikokwalaho ka vutihlamuleri lebyi a nga byarisiwa byona eka ntlango. Nakambe, xivandla xa mutshamaxitulu wa Huvo ya mayini wa *Pfuna Rixaka* xi na wa xisati, a nga Karlina. Leswi swi seketela leswaku vaxisati eka *Mina hi mina* van'wana va vona a va voneriwi ebodlheleni kambe va tekiwa tanihi hi vanhu va nkoka etikweni, erixakeni ni le mitirhweni. Leswi ku nga mhaka yo saseka swinene leyi yi beriwaka manndla eka vatsari va ntlango wa *Mina hi mina*. Xo hetelela, xivandla xa COO xi fambisiwa hi waxisati leswi ku nga xifundzho xikulu lexi xi hi kombaka ku eka *Mina hi mina* vaxisati a va tekeriwi ebodlheleni.

Xivutiso xa 3: Xana ku ni ku fambelana kumbe ku cinca ko karhi loku vatlangi va xisati va ku kombisaka hitlhelo ro tinghenelerisa eka swa ikhonomi, swa tipolitiki kumbe swa vurhangeri ke?

Nhlamulo ya Xivutiso xa 3

Ina, ku na ku fambelana eka leswi swi humelalaka eka *Mina hi mina* na leswi swi humelalaka evuton'wini bya sweswi hitlhelo ra ku cinca ni ku tinghenelerisa ka vaxisati eka swilo swo hambanahambana. Vaxisati va tinghenelerisa eka swivandla swa vufambisi ni vurhangeri emitirhweni. Khale wansati a a nga tirhi, kambe lava va sweswi va titirhela, leswi ku nga ku cinca eka leswi khale a swi ri xiswona.

Tlhandlakambirhi, vaxisati va le ka swivandla swa vufambisi, laha Mihloti a nga COO wa mayini, kasi Karlina yena i Mutshamaxitulu wa Huvo ya vufambisi bya mayini wa *Pfuna Rixaka*, Leswi khale a swi nga ta humelela kambe se sweswi vaxisati va thoriwa va tirha eka swivandla leswi. Leswi i ku cinca eka leswi vaxisati a va languteriwa ku switirha. Ehenhla ka sweswo, Mevhasi i *Receptionist* ya mayini.

Ku yisa emahlweni ku cinca loku ku nga kona, hi vona vaxisati va tinghenelerisa eka swa dyondzo leswi khale a swi nga ri tano. Laha hikuya hi ndhavuko wa Vatsonga, wansati a nga pfumeleriwi ku ya exikolweni kambe sweswi se swi cincile. Jorjina u dyondzerile vudyondzisi naswona se i mudyondzisi exikolweni xa le henhla xa Basopa.

Kasi hitlhlelo ra ku tekana ka tinxaka to hambana, nakona ku ni ku cinca laha hi kumaka Venter na Karlina va ri varhandzani. Leswi khale a swi nga pfumeleriwi ku va wantima a rhandzana na munhu wo basa. Hinkwaswo leswi, swi hi komba ku cinca loku sweswi vaxisati va nga na kona hi mpfhuka ka mfumo wa xidemokirasi wa 1994.

Xivutiso xa 4: Xana vatlangi va xisati eka ntlango wa *Mina hi mina* va nyikiwa mitirho hi ku landza ndhavuko wa vona wa Vatsonga ke?

Nhlamulo ya Xivutiso xa 4

Ina, vaxisati eka *Mina hi mina* va nyikiwile mitirho hi ku landza ndhavuko wa vona wa Vatsonga. Laha eka yin'wana ya mitirho leyi vaxisati va languteriweke ku yi tirha yi katsaka ku bebula vana, ku swekela vana, ku hlayisa nuna, ku basisa rivala na muti na yin'wana ya mitirho ya xisati.

Karlina, Mihloti, Betsa na Jorjina va nyikiwile mitirho hi ku landza ndhavuko wa vona. Laha va tirhaka mitirho hinkwayo ya xisati yo kotisa ku sweka, ku basisa rivala, ku veleka swihlangi no kurisa vana.

Hitlhelo rin'wana mulavisisi u kumile leswaku ku ni vatlangi vo karhi lava va nga nyikiwa mitirho leyi yi nga fambelaniki ni ndhavuko wa Vatsonga. Ndzavisiso wu kumile leswaku vaxisati va tirha mitirho yo rhangela tindzawulo to hambanahambana kun'we no va eka swiyimo swa vurhangeri. Hikokwalaho ka swivandla leswi, namuntlha va rhangela na vaxinuna leswi hi ndhavuko wa Vatsonga swi nga amukelekiki hikuva ve *'Tihomu to rhangela hi wansati ti ta wela egojini'*.

5.3 Ku dlayiseta

Ndzavisiso wu kumile leswaku ku ni ku fambelana eka leswi swi humelelaka evuton'wini bya siku na siku na ndlela leyi vaxisati va paluxiwaka hi yona eka ntlango wa *Mina hi mina*. Leswi swi tiyisisaka leswaku matsalwa i xivoni xa vutomi.

5.4 Swibumabumelo na leswi nga endliwaka eka nkarhi lowu taka

Hikokwalaho ka mpfumaleko wa milavisiso leyi xopaxopaka hi ta ntlango wa rhadiyo leyi fambelanaka ni ku paluxiwa ka vaxisati hindlela yo biha, swi nga va kahle loko valavisisi van'wana vo teka ximhandzana lexi va xi yisa emahlweni. Va lukelela milavisiso ya vona ehenhla ka nongoti ya mboyamelotlhelorin'we ni mavoneloman'we ya vaxisati eka mitlango ya rhadiyo ni ya thelevhixini hi xikongomelo xo pfala vangwa leri ri nga kona ra milavisiso. Eka tin'wana ta tinhlokomhaka ta vona va nga ha veka tihlo eka swivangelo leswi endlaka vatsari va paluxa vaxisati hindlela yo biha leswaku rixaka ri ta kuma rimintsu leri susumetaka vatsari leswaku va ka la va paluxa vaxisati hi ndlela leyobiha swinene. Xin'wana xa nkona i ku va vatsari va matsalwa va mundzuku va tekela enhlokweni ku cinca loku ku nga kona etikweni, loku ku veke kona hikokwalaho ka Vumbiwa bya Riphabliki (1996) ni xidemokirasi kun'we timfanelo ta ximunhu loko va tsala mitlango ya vona. Nakambe, i ku vuyisela rirhandzu ro tsala mitlango ya swiyanimoya eka lava va nga ni ku tsakela ku tsala ntlango wa rhadiyo leswaku va sungula ku tsala. Xohetelela, ndzavisiso lowu wu lo pfula budula ro ya ka

vakokwana hitlhelo ra milavisiso eka ntlango wa rhadiyo, xifaki xa ha tele, a hi khumuzeni hinkwerhu.

TIBUKU LETI TIRHISIWEKE

Ahmed A. 2012. *Women and Soap-operas: Popularity, Portrayal, and Perception*. Srinagar: University of Kashmir Press.

Babbie, E.R. & Mouton, J. 2001. *The Practice of Social Research*. New York: Oxford University Press.

Berger, A.A. 1990. *Scripts: Writing for Radio and Television*. Newburg Park: Sage.

Brynard, P. & Hanekom, S.X. 1997. *Introduction to Research in Public Administration and Related Academic Disciplines*. JL Van Schaik Academic, 1997 – Public Administration.

Chesterman, A. & Wagner, E. 2002. *Can Theory Help Translators? A Dialogue Between the Ivory Tower and the World Face*. New York: St. Jerome Publishing

Chitlango, A.J. & Balcom, A. 2004. Ntumbuluko, Theology, the Issues of Gender. *The Tsonga Worldview: Towards an Africana Woman's Theory of Liberation in Mozambique Scriptura* 86, pp.180-189.

Creswell, J. W. 1994. *Research design: Qualitative & quantitative approaches*. Thousand Oaks. Sage Publications, Inc.

Dancyger, K. 1991. *Broadcasting writing: Drama, comedies and documentaries*. Boston: Focal Press.

Denzin, N. K. & Lincoln, Y. S. 2005. Introduction: The Discipline and Practice of Qualitative Research. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.). *The SAGE Handbook of Qualitative Research* (3rd Ed.), pp. 1–32. Thousand Oaks, CA: SAGE.

Dlamini, S.R. 1995. *Voicing their Perceptions: A Review of Swazi Women Folk Songs*. Unpublished M.A. Dissertation. Pretoria: Unisa Press.

Gqibitole, K.M. 2011. *Creativity or control? A Case Study of Selected Xhosa Radio Plays in the Apartheid Years*. Unpublished M.A Dissertation. Kwadlangezwa: University of Kwazulu Natal Press.

Green, K. & Kahn L.L 1985. The Other as another Other. *Hypatia* 17(4): 1-15.

Greene, G. & Kahn, C. 1985. *Making a Difference. A Feminist Literary Criticism*. London: Methuen.

- Hilliard, R.L. 1984. *Writing For Television and Radio*. Belmont: Wadsworth
- International Journal of Scientific and Research Publications* 2: 1-6.
- Kerlinger, F. & Lee, H.B. 2000. *Foundations of Behavioral Research*. Fort Worth: Harcourt College Publishers.
- Kothari, C.R. 2004. *Research Methodology: Methods and Techniques*. Jaipur: New Age International Publishers.
- Leedy, P. 1997. *Practical Research: Planning and Design* (6th ed.). UK: Macmillan.
- Leedy, P.D, & Ormrod, J.E. 2001. *Practical Research; Planning and Design* (6th edition). UK. Merrill Publishers.
- Logan, M.E. 2009. *The Whiteness of South African English Radio Drama: A Postcolonial Study of the Rise, Decline and Demise of a Dramatic Sub-genre*. Unpublished M.A Dissertation. Pretoria: Unisa Press.
- Lubbe, H.J.P. 1968. *Evaluering van Suid-Sotho Uisteraars se Voorkeure ten Opsigte van Radio Dramas*. M.A. Thesis. Randse Afrikaanse Universiteit.
- Machaba, R.L. 2011. *The Portrayal of Women in Xitsonga Literature with Special Reference to South African, Novels, Poems and Proverbs*. Unpublished D.Lit. and Philosophy. Pretoria: Unisa Press.
- Makosana, N.E .1991. *A Comparison of Six Xhosa Radio Drama*. Unpublished M.A Dissertation. Stellenbosch: University of Stellenbosch Press.
- Mapengo, L. 2023. *Mapaluxelo ya Vaxisati hi Tinqambhi ta Xitsonga leti Hlawuriweke*. Unpublished D.Lit. and Philosophy. Turfloop: University of Limpopo Press.
- Mapengo, T. Chauke, O.R. & Sebola, M. 2024. Stereotypical Representations of Women in Selected Xitsonga Songs: A Content Analysis. *African Journal of Gender, Society and Development*, 13(1): 5-24.
- Marx, H. 2007. *Narrative and Soap Opera: A Study of Selected South African Soap Operas*. Unpublished Dissertation. Pretoria: University of Pretoria Press.
- Masuku, N. 1997. *Images of Women in Some Zulu Literary Works: A Feminist Critique*. Unpublished M.A Dissertation. Pretoria: Unisa Press.

Mathye, H.R. 2003. *The Image of Women in Selected Tsonga Novels*. Unpublished M.A Dissertation. Pretoria: Unisa Press.

Mawela, A. 1994. *The Depiction of Women Characters in Selected Venda Novels*. Unpublished M.A. Dissertation. Pretoria: Unisa Press.

Meyer, C.F. 2002. *English Corpus Linguistics: An Introduction*. Boston: Cambridge University Press.

Mgaga, M.C. 2014. *The Role of Semiotics in the IsiZulu Radio Drama and the Impact it has on the Culture of IsiZulu-Speaking Community*. Unpublished Dissertation M.A. Pretoria: University of South Africa.

Miller, R. L. & Brewer, J. D. 2003. *A-Z of Social Research*. London: Longman - References - Scientific Research Publishing.

Mlambo, R. 2018. *An Analysis of Word-formation Processes in Natural Science and Technology Concepts in Xitsonga*. Unpublished M.A Dissertation. Thohoyandou: Univen Press.

Moeketsi, R.H. 1991. *Radio Drama with Critical Reference to Three Broadcasts by Radio Sesotho*. Unpublished M.A Dissertation. Pretoria: Unisa Press.

Mohatle, S.A. 2015. *The Portrayal of Women in Sesotho Literature with Special Reference to South African Novels, Poems, And Proverbs*. Unpublished M.A. Dissertation. Free State: Central University of Technology Press.

Mouton, J. & Marais, H.C. 1988. *Basic concepts in the methodology of the social sciences*. Pretoria: Human Sciences Research Council.

Mtuze, P.T. 1990. *A Feminist Critique of the Image of Woman in the Prose Works of Selected Xhosa Writers 1909-1980*. Unpublished D.Litt. Thesis. Cape Town: University of Cape Town Press.

Ncube, N.V. 1990. *Characterization and Suspense as Incentives towards Further Reading in D J Z Ntuli's Short Stories*. BA (Hons) Article. Kwa-Dlangezwa: University of Zululand Press.

- Neidhart, H. & Carling, P. 2003. *Pathways, Incentives and Barriers for Women Aspiring Principals in Australia Catholic Schools*. Paper presented NZARE/AARE Conference Auckland.
- Ngcanga, D.J.M. 1987. *The Image of Women in Selected Sesotho Novels*. Unpublished M.A Dissertation. Transkei: University of Transkei Press.
- Nkuna, K.J. 2011. *Portrayal of Women in Siswati Drama*. Unpublished M.A Dissertation. KwaDlangezwa. University of Zululand Press.
- Ntombela, T.E. 1995. Characterization in C T Msimang's Novel Akuyiwe Emhlahlweni. *South African Journal of African Languages* Vol. 5 No. 3. KwaDlangezwa: University of Zululand Press.
- Özden, M. 2024. *Content and Thematic Analysis Techniques in Qualitative Research: Purpose, Process and Features*. *Qualitative Inquiry in Education: Theory & Practice*, 2(1), 64-81. <https://doi.org/10.59455/qietp.20>
- Patton, M.Q. 2002. *Qualitative Research and Evaluation Methods*. (3rd Edition). Saint Paul: Sage Publications, Inc.
- Peck, J & Coyle, M.1984. *Literary Terms and Criticism: How to study Literature*. London: MacMillan.
- Polit, D.F. & Beck, C.T. 2004. *Nursing Research: Principles and Methods*. 7th Edition. Philadelphia: Lippincott Williams & Wilkins Publishers.
- Ruth, S. 1980. *Issues in Feminism. A First Course in Women Studies*. Boston: Houghton Mifflin Company.
- SABC. South African Broadcasting Corporation. *Mina hi mina Celebrates 4 000 Episodes*. <https://www.sabc.co.za/sabc/mina-hi-mina-celebrates-4-000-episodes/> (Accessed date: 15 August 2023).
- Seshabela, O.D. 2003. *Walter Ntsimane's Portrayal of Women in the Radio Series Motlhabane*. Unpublished Mini Dissertation. Pretoria: Unisa Press.
- Tshamano, M.N. 1993. *The Radio Drama: Critical Study of some Radio Venda Broadcasts*. Unpublished M.A Dissertation. Sovenga: University of the North Press.
- Tuttle, L. 1986. *Encyclopaedia of Feminism*. London: Arrow Books.

Unpublished Ph.D. Thesis. Turfloop: University of Limpopo Press.

Usinga, M.M. 2020. *Leswi Vaxisati va Hlamuserisiwaka Xiswona eka Swin'wana swa Switlhokovetselo swa Xitsonga (The Portrayal of Female in Selected Xitsonga Poetry)*. Unpublished PhD Thesis. Turfloop: University of Limpopo Press.

Van Dijk, T.A. 2008. *Discourse and Power*. New York: Palgrave Macmillan.

Walker, W. 2005. The Strengths and Weakness of Research Designs Involving Qualitative Measures. *Journal of Research in Nursing*, 10, 571-582

Welman, C., Kruger, F., & Mitchell, B. 2005. *Research Methodology* (3rd ed.). Cape Town: Oxford University Press.

White, C.J. 2005. *Research: A Practical Guide*. Pretoria: Inthuthuko Investment.

Ziervogel, D. 1975. The Differences Between a Short Story and an Essay. *Limi*. Vol. 3 No. 1. Pretoria: Unisa Press.